

N. RJAZANOV

Karl Marx o porijeklu prevlasti Rusije u Evropi (Kritička rasprava N. Rjazanova)*

Kontrarevolucionarna uloga Rusije i Engleske 1848.

Revolucija 1848, koja je kao bura prohujala Evropom i na noge digla ne samo Beč nego i Berlin, zaustavila se na granicama Rusije. Nemir, koji se neočekivano pojavio u Petrogradu, iščezao je odmah čim su iz ozloglašenog »Trećeg odjeljenja« političke policije pristigli raporti da je »sve u najboljem redu«. Kao grabežljivac koji se zgurio da se u povoljnom trenutku baci na svoj plijen, pratila je Rusija pojedinosti revolucionarne borbe u Njemačkoj i istodobno koncentrirala svoje trupe na zapadnoj granici.

»Car stoji pred vratima prijestolja«, pisale su »Neue Rheinische Zeitung«¹. Ta je činjenica određivala čitavu vanjsku politiku njemačke demokracije i njezinoga krajnje lijevoga krila koje se okupilo oko »Neue Rheinische Zeitung«. Njezini su urednici otvoreno izjavili: »Samo rat protiv Rusije jest rat revolucionarne Njemačke, rat u kojem ona može sprati grijehe prošlosti, u kojem se može pribitati, u kojemu može pobijediti vlastite autokarte, u kojemu kako dolikuje narodu stresa okove dugoga, teškog ropstva, iskupljuje širenje civilizacije žrtvom svojih sinova i oslobađa se unutra time što se oslobađa izvana.« Ali, s druge su strane Nikolaj i Nesselrode, koji su već bili stupili u tajne pregovore s »kartečnim princem«, samo slijedili tradicije ruske politike kad su se u cirkularnoj noti od 6. srpnja gorko žalili zbog toga što je Rusija od ožujске revolucije u Njemačkoj postala žrtva nepravdnog sumnjičenja. »Rat protiv Rusije« — pisao je Nesselrode — »bio je proglašen jednim od najvažnijih zadataka momenta.« Ruski je apsolutizam podsjećao na poštivanje koje se duuguje ugovorima od 1815, kojih je zadatak bio da ovjekovječe raskomadnost Njemačke, i energično je protestirao protiv njemačkog jedinstva koje »će prije ili kasnije neizbježno uplesti Njemačku u rat s njezinim susjedima«.

* Ovaj članak u *Die Neue Zeit* D. B. Rjazanov je potpisao kao N. Rjazanov.

¹ Naredni citat iz izvještaja grofa Nesselrodea od 20. studenoga 1850. u kojemu on, u povodu proslave 25. godišnjice stupanja na prijestolje Nikolaja I, daje pregled njegove vanjske politike, može poslužiti kao izvrstan komentar tim riječima *Neue Rheinische Zeitung*.

»Događaji godine 1848« — piše grof Nesselrode — »dali su ulozi čuvara i zaštitnika poretka, koju vam je providnost od 1830. namijenila, još veće značenje. To je postignuto zahvaljujući miru kojim je Vaše veličanstvo pustilo da prođu prve posljedice bure, što je prohujala Evropom, a da nije pokazalo suviše žurbe, neodlučnosti i straha, nego je čekalo trenutak koji ste, u svojoj mudrosti, smatrali najpovoljnijim da stupite na scenu. Kao jedini koji je ostao nepokoleban na ruševinama starih država kontinentalne Evrope, prikupili ste šutke snage da — bude li potrebno — branite nepovredivost svoga teritorija i istodobno upotrijebite te snage za obranu drugih« (Zbirka Ruskog historijskog društva, Petrograd 1896, sv. 98, 294).

Teška šapa ruskog medvjeda mogla se već raspoznati u energiji s kojom je bio ugušen pokušaj ustanka u pruskoj Poljskoj. U pitanju Schleswig-Holsteina zatim je ruski apsolutizam istupio potpuno otvoreno, time što je Prusku prisilio da vodi samo prividan rat i odmah nakon toga zaključi primirje. U tri najkontrarevolucionarnije sile Evrope, koje su stale na stranu Danske, »Neue Rheinische Zeitung« ubraja, uz Rusiju i Prusku, također Englesku.

»... Pruska, Engleska i Rusija tri su sile koje se njemačke revolucije i njezina prvog rezultata, njemačkog jedinstva, moraju najviše bojati: Pruska jer time prestaje postojati, Engleska jer se time njemačko tržište oslobađa njezine eksploatacije, Rusija jer time demokracija mora napredovati ne samo do Visle nego čak do Dvine i Dnjepra.«

Već u londonskoj korespondenciji »Neue Rheinische Zeitung« može se dokazati taj preokret u odnosima prema Engleskoj i tadašnjem rukovodiocu engleske vanjske politike, Palmerstonu. Ne samo članovima Svete alijanse, nego i liberalima, činio se Palmerston nakon talijanskih i švicarskih događaja godine 1847. kao pobornik konstitucionalizma i nacionalnog jedinstva. Ali taj ogorčeni neprijatelj engleskog radničkog pokreta i vjerni sluga engleskog kapitala, koji je podržavao konstitucionalnu Belgiju kao zaštitni bedem protiv Francuske, pomogao švicarske liberalne novcem i svojim »moralnim« autoritetom i branio interese engleske trgovine na Apeninskom poluotoku protiv Austrije, bio je revolucijom 1848. »šokiran« ne manje od Nikolaja I. Predobro je shvatio da svaki novi uspjeh revolucionarnog pokreta na kontinentu jača čartizam u Engleskoj, i zato se služio svim sredstvima da revoluciju skrene određenim putem. Odatle potječe njegov uporni otpor protiv njemačkog jedinstva, ukoliko bi ono bilo izboreno pobjedom naroda nad krunom. Svaki poraz revolucije u Francuskoj i Njemačkoj značio je istodobno poraz engleskog čartizma i jačanje kontrarevolucionarne uloge Engleske.

U svome novogodišnjem broju 1849. pisala je »Neue Rheinische Zeitung«, osvrćući se na revolucionarni pokret godine 1848:

»Ali zemlja koja cijele nacije pretvara u svoje proletere, koja svojim divovskim rukama obuhvaća cijeli svijet, koja je svojim novcem već jedanput podmirila troškove evropske restauracije, u čijem su se krilu klasne suprotnosti razvile do najizrazitijeg, najbestidnijeg oblika – Engleska je, čini se, stijena o koju se razbijaju valovi revolucije, zamlja koja novo društvo izgledniju još u materinskoj utrobi. Preobražaj ekonomskih odnosa u bilo kojoj zemlji evropskog kontinenta, pa i na cijelom evropskom kontinentu, bez Engleske – samo je bura u čaši vode. Industrijskim i trgovinskim odnosima u svakoj naciji vlada njezin promet s drugim nacijama, oni su uvjetovani njezinim odnosom prema svjetskom tržištu. Ali Engleska vlada svjetskim tržištem, a buržoazija vlada Engleskom... Staru Englesku srušit će samo svjetski rat, koji jedini može čartističkoj partiji, organiziranoj engleskoj radničkoj partiji, stvoriti uvjete za uspješan ustanak protiv njezinih divovskih ugnjetača. Čartisti na čelu engleske vlade – tek s tim trenutkom socijalna će revolucija stupiti iz carstva utopije u carstvo stvarnosti. Ali svaki evropski rat, u koji se bude uplela Engleska, bit će svjetski rat. On će se voditi u Kanadi i u Italiji, u Istočnoj Indiji i u Pruskoj, u Africi i na Dunavu. A evropski će rat biti prva posljedica pobjedonosne radničke revolucije u Francuskoj. Engleska će, kao u vrijeme Napoleona, biti na čelu kontrarevolucionarnih armija, ali će samim ratom biti bačena na čelo revolucionarnog pokreta i iskupiti svoju krivnju prema revoluciji.«

»Revolucionarni ustanak francuske radničke klase, svjetski rat – to će biti sadržaj godine 1849.«

Dok je »Neue Rheinische Zeitung« još 2. srpnja 1848. odmotala dugu listu svih grijeha što su ih Nijemci bili počinili na najrazličitijim nacijama protiv slobode, radi zaštite apsolutne vladarske moći, dok je tada ukazivala na to da su

Nijemci bili čak »u najdubljoj unutrašnjosti Rusije glavna potpora jednoga i malih autokrata«, i reakcija se u Engleskoj bila služila kao oružjem hanover-skim trupama, 15. veljače pisala je već malo blaže.

»Dosad se uvijek govorilo da su Nijemci bili najamnici despotizma u cijeloj Evropi. Daleko smo od toga da poričemo sramni udio Nijemaca u sramnim ratovima protiv francuske revolucije od 1792. do 1815, u ugnjetavanju Italije poslije 1815. i Poljske poslije 1772; ali tko je stajao iza Nijemaca, tko se njima koristio kao svojim plaćenicima ili svojom avangardom? *Engleska i Rusija.*«

U predgovoru člancima o »Najamnom radu i kapitalu«, u kojem objašnjava zašto »Neue Rheinische Zeitung« nije izlagala ekonomske odnose, što čine materijalnu osnovu sadašnjih klasnih i nacionalnih borbi, Marx ukazuje na to da je redakcija smatrala svojim glavnim zadatkom prije svega da prati klasnu borbu u njezinu svakodnevnom toku. On nabroja glavne etape veljačke i ožujске revolucije i dokazuje »kako je najzad s porazom revolucionarnih radnika Evropa ponovo pala u svoje staro dvostruko ropstvo, u *englesko-rusko ropstvo.*« Marx sada obećava da će se pobliže upustiti u ekonomske odnose, i želi uz istraživanje veza između najamnog rada i kapitala naznačiti i dokaz neizbježne propasti srednje buržoazije pod sadašnjim sistemom »trgovinskog podjarmljivanja i eksploatiranja buržoaskih klasa različitih evropskih nacija *od despota svjetskog tržišta – Engleske.*«

Ali mu nije uspjelo da ispuni svoje obećanje. Devetnaestog svibnja pojavio se posljednji »crveni« broj »Neue Rheinische Zeitung« u kojemu Marx ponavlja zaključke uvodnog članka iz novogodišnjeg broja:

»Revolucionarni ustanak francuske radničke klase, svjetski rat – to će biti sadržaj godine 1849.«

»I već stoji od boraca svih nacionalnosti sastavljena armija revolucije na Istoku, nasuprot onoj u ruskoj armiji zastupljenoj i koalicionoj staroj Evropi, već prijeti iz Pariza crvena republika!«

Marx i Engels su se prevarili. Mađarsku je ugušila ruska armija, a nade u socijalnu revoluciju u Engleskoj, u pobjedu čartizma, jednako su se malo ostvarile kao i nade u to da će se francuski proletarijat nakon lipanjskog krvoprolića dići i revolucionarnom pokretu dati novi podstrek.

Reakcija koja je nastupila tjerala je Marxa s jednog mjesta na drugo. Poraz malograđanske demokracije 13. lipnja 1849. prisilio ga je da napusti Pariz i ode u London, gdje je ubrzo počeo izdavati reviju »Neue Rheinische Zeitung«. Ako su Pruska i Austrija plovile u vodama Rusije, onda je francuska buržoaska politika plovila potpuno u vodama Engleske čiju je vanjsku politiku neprestano vodio Palmerston.

»Posrednička uloga koju su Cavaignac i nacionalna skupština odigrali u *sjevornoj Italiji*, da je zajedno s *Engleskom* izdaju Austriji – taj jedan dan vladavine poništio je osamnaest opozicijskih godina 'Nationala'. Nikakva vlada manje nacionalna nego ona 'Nationala', nikakva neovisnija o Engleskoj... nikakva servilnija prema Svetoj alijansi...«

Nadalje, tko je bio taj koji je Rusiji priskrbio novac što joj je omogućio da ispuni svoju kontrarevolucionarnu misiju? *Engleska*. Na početku 1850. pisao je Nesselrode vrlo obradovan knezu Voroncovu:

»Nedavno smo dobili nov sjajan dokaz simpatija koje se sada u Engleskoj ukazuju Rusiji. Taj je dokaz prihvata na koji je naišao naš zajam, bez obzira na Cobden

Peace & Co., kako je *'Morning Chronicle'* žaljivo nazvao vođu pristalica slobodne trgovine. Zamislite, upisana svota novca dosegla je visinu od 16 milijuna funti sterlinga. Može li se sada reći da u Engleskoj više ne vole Rusiju.²

Također je teško reći tko je vođu crnih stotina u Francuskoj revnije podržavao pri ponovnoj uspostavi »reda i mira« — Rusija ili Engleska. »U svom broju od 29. prosinca 1851. izjavljuje *'Economist'* u vlastito ime: Na svim evropskim burzama predsjednik je sada priznat kao čuvar reda.« A Nesselrode je pisao da Rusija u svim svojim izjavama o predsjedniku uvijek »ističe nesumnjive zasluge koje je stekao obuzdavanjem revolucionarnog duha« piše da je sve dobro što on čini »u interesu reda«, i preporučuje mu »i dalje da slijedi nepokolebljivo isti put«.³

Državni udar 2. prosinca 1851. značio je konačnu pobjedu kontrarevolucije. U Austriji je bio izmijenjen ustav, a u Njemačkoj je, nakon kelnskog komunističkog procesa i uništenja posljednjeg ostatka radničkog saveza, vladala neprikrivena, najbestidnija reakcija. Poslije varšavskog poniženja slijedila je sramota u Olomoucu. Londonskim protokolom od 8. svibnja 1852. bio je Schleswig-Holstein izručen danskoj, tuđinskoj vladavini. Ali tko su bili glavni tvorci Londonskog protokola? *Engleska i Rusija.*

Staro »englesko-rusko ropstvo« vladalo je sada posvuda u Evropi. Pruska je nadmašila samu sebe u ulaganju Rusiji. Aleksandar II, jako voljeni nećak još jače voljenog ujaka, Wilhelma, budućega njemačkog cara, izrazio se o Pruskoj ovako: »Što više Prusku vrijeđamo, to više ovisi o nama.« Odnosi između Rusije i Engleske bili su najprijateljskiji, tako te se Nikolaj I već pripremao da u savezu s Engleskom preuzme nasljedstvo »bolesnika« na Istoku, jer je bio potpuno siguran u pristanak Pruske i Austrije. Najveći ruski robovlasnik tako je slabo poznao psihologiju robova.

Za Marxa taj pobjednički pohod reakcije nije došao neočekivano. On je već u jesen 1850. bio došao do zaključka da o pravoj revoluciji privremeno ne može biti govora. Do tog zaključka došao je nakon detaljnog proučavanja tadašnjih privrednih uvjeta i nakon istraživanja događaja od 1849. i 1850. Dokazao je »kako je u toku 1848. ponovo nastali, a 1849. još više povećani prosperitet trgovine i industrije zakočio revolucionarni polet i omogućio istodobnu pobjedu reakcije«. Privredna ovisnost o Engleskoj ispoljila se u razdoblju prosperiteta isto tako oštro kao i u vrijeme krize. Kontinent je ropski slijedio primjer Engleske. »Kao što je razdoblje krize nastupilo na kontinentu kasnije nego u Engleskoj, tako isto i prosperitet. U Engleskoj se uvijek zbiva prvotni proces, ona je demiurg građanskog kozmosa.«

Političko ropstvo, u kojem se kontinentalna Evropa nalazila prema Rusiji, bilo je upotpunjeno njezinom *privrednom* ovisnosti o Engleskoj. Revolucija 1848. razbila se jednako na otporu Rusije, toga političkog despota Evrope, koliko na otporu Engleske, toga despota svjetskog tržišta. Kao što su iz Londona polazili svi privredni konci koji su opleli svjetsko tržište, i utvrđivali ovisnost kontinentalne Evrope o londonskoj burzi, tako su se u Petrogradu neumorno kovali lanci u kojima je iskrvarila pobijedena revolucija, i smisalice

² Iz Nesselrodeova pisma knezu Voroncovu od 7/19. veljače 1850, Arhiv kneza Voroncova, sv. 40, 361.

³ Iz Nesselrodeova pisma knezu Voroncovu od 7/19. ožujka 1852, isto, 421.

i spletke reakcije kojima su svi evropski kneževski dvorovi od Berlina do Madrida i Lisabona opleli svoje narode.⁴

Takva je bila politička atmosfera kad se Marx ponovo latio svojih revolucijom prekinutih ekonomskih studija. Na prvom mjestu bilo je za njega proučavanje »demiurga građanskog kozmosa«, težnja da riješi zagonetku građanskog društva. »Golemi materijal za historiju političke ekonomije koji je bio nagomilan u Britanskom muzeju, povoljan položaj što ga je London pružao za promatranje građanskog društva, napokon novi stadij razvitka koji je, čini se, nastupio otkrićem kalifornijskog i australskog zlata« — sve je to pobuđivalo Marxa da svoje studije ponovo počne s početka i kritički temeljito obradi novi materijal. Prvi plod toga rada bila je »Kritika političke ekonomije« u kojoj je Marx počeo ispunjavati svoje obećanje što ga je deset godina prije bio dao čitaocima »Neue Rheinische Zeitung«.

Ali se Marx u pedesetim godinama nije bavio samo proučavanjem »građanskog kozmosa«. Ne manje revno studirao je »misterije međunarodnog državnog umijeća«. London nije bio samo najpovoljnije mjesto za proučavanje ekonomskih odnosa svjetskog tržišta, bio je također, kao Haag u osamnaestom stoljeću, mjesto gdje se u burzovnim izvještajima — kao na barometru i najmanje kolebanje zračnog tlaka — svaka i najmanja promjena na području međunarodnih političkih odnosa očitovala brže nego bilo gdje drugdje. Samo je Engleskoj u to vrijeme bila moguća takva pojava kao što je bilo stvaranje niza društava (*Foreign-Affairs Committees*) u cijeloj zemlji, koja su se posvetila isključivo proučavanju vanjske politike, pažljivo pratila djelatnost ministarstva vanjskih poslova i svaki korak njegove politike podvrgavala najstrožoj kritici. Nisu samo osobne sklonosti ponukale Marxa »da istražuje misterije međunarodnog državnog umijeća i motri diplomatske poteze vlada«. Prijeka nužda zarade prisilila ga je da preuzme mjesto evropskog urednika »*New York Tribune*«, prvih anglo-američkih novina onoga doba. Budući da se do tada samo iznimno bavio pravim novinskim dopisništvom, dovelo je to do velike rascjepkanosti njegovih studija. I tu, u tim očito posve dalekim disciplinama u kojima je morao provesti kraće ili duže vrijeme, i koje su ga odvrćale od njegovih glavnih ekonomskih studija, bilo je na prvom mjestu proučavanje historije međunarodnih diplomatskih odnosa.

Već smo vidjeli pod kojim je utjecajem Marx još prije svoga preseljenja u London došao do uvjerenja da su Engleska i Rusija *de facto* bile saveznice u borbi protiv revolucije. Boravak u Londonu pojačao je još njegovo uvjerenje o kontrarevolucionarnom karakteru politike Palmerstona, kojega je tadašnja pruska kamarila držala za agenta revolucije, pruski liberali za pobornika konstitucionalizma i isto takvog zaštitnika nacionalne ideje kakav je bio Napoleon III. Zbog toga je potpuno razumljivo da su ga morali interesirati napisati Davida Urquharta koji je u toku dvadeset godina neumorno otkrivao in-

⁴ »Osnovni princip naše politike«, pisao je Nesselrode knezu Lievenu u siječnju 1833. u London, »sili nas da uložimo sve napore kako bismo državnu vlast, posvuda gdje postoji, održali, gdje je oslabljena ojačali i, najzad, gdje je izložena otvorenim napadima, spasili od propasti.« Ta je depeša bila namijenjena Palmerstonu koji se u pogledu Belgije pokazao manje popustljiv nego u pogledu Poljske. »Velika Britanija, naš stari prijatelj i saveznik, predugo je s nama dijelila ista mišljenja a da ne bismo s njom bili dokraja povjerljivi« (*F. Martens, Recueil des Traités et Conventions conclus par la Russie avec les puissances étrangères, t. XII, Petrograd 1898, 24 do 25*).

trige ruske diplomacije, okrivljavao Palmerstona zbog ulagivanja Rusiji i isto tako revno hvalio krasote turske uprave na Balkanskom poluotoku. Ta mržnja prema Rusiji i trajna opozicija Palmerstonu dovele su i do Urquhartova približavanja ne samo revolucionarnoj poljskoj i mađarskoj emigraciji nego i Marxu.

Ipak se ne smije prihvatiti da je Marx bio pod isključivim utjecajem Urquharta. To je bilo nemoguće već zbog toga što su obojica polazili od posve različitih principijelnih stajališta, a i njihovi su se ciljevi potpuno razilazili. Marx nije dijelio turkofilske tendencije Urquharta, on ga je upravo ismijavao, kako se vidi iz ove neobično originalne humorističke karakteristike da ga je turska sloboda privlačila koliko turske kupaonice:

»Ovaj gospodin škotskog porijekla, sa srednjovjekovnim i patrijarhalnim uspomena na svoj zavičaj i suvremenim obrazovanjem civiliziranog Engleza, pošto se tri godine borio u Grčkoj protiv Turaka, otišao je u Tursku i uskoro postao vatreni poštovalac te zemlje. Taj romantični Škot osjećao se kao kod kuće u klancima Pinda i Balkana. Njegovi radovi o Turskoj, uostalom puni vrijednih obavještenja, mogu se sažeti u tri paradoksa koji glase gotovo doslovno ovako: prvo, da gospodin Urquhart nije podanik Britanije, sasvim bi sigurno želio biti Turčin; drugo, da nije bio prezbiterijski kalvinist, ne bi ispovijedao nijednu drugu vjeru osim islama; i treće, Britanija i Turska jedine su dvije zemlje na svijetu koje uživaju samoupravu i građansku i vjersku slobodu.«⁵

U svome djelu »Gospodin Vogt« Marx priča o svojim odnosima prema D. Urquhartu i njegovoj stranci ovo:

»Urquhartovi napisi o Rusiji i protiv Palmerstona potakli su me na razmišljanje ali ne i uvjerali. Da bih stekao siguran uvid u to pitanje, podvrgao sam brižljivoj analizi 'Parliamentary Debates' Hansarda i diplomatske 'Blue Books' od 1807. do 1850. Prvi plod toga proučavanja bio je niz uvodnih članaka u 'New York Tribune' (potkraj 1853), u kojima sam dokazao povezanost Palmerstona s petrogradskim kabinetom na osnovi njegovih transakcija s Poljacima, Turcima, Čerkezima itd. Malo nakon toga te sam članke preštampano u čarističkom organu 'The Peoples Paper' koji je uređivao Ernest Jones, i dodao sam nova poglavlja o Palmerstonovoj djelatnosti. Međutim je i 'Glasgow Sentinel' također preštampano jedan od tih članaka (*Palmerston and Poland*), koji je privukao pažnju gospodina D. Urquharta. Nakon jednog moga sastanka s njim on je ponukao gospodina Tuckera u Londonu da dio tih članaka izda kao pamflet. Ti pamfleti protiv Palmerstona raspačavani su kasnije u različitim izdanjima po 15.000 do 20.000 primjeraka.«⁶

Te Marxove brošure doista su imale velik uspjeh i nemalo potpomogle razaranje legende koja se bila stvorila oko Palmerstonova imena ne samo u kontinentalnoj Evropi, nego i u Engleskoj. Marx je nemilosrdno otkrio sve protivvrječnosti palmerstonske politike i dokazao da je on *de facto* bio isti takav agent kontrarevolucije kao i petrogradski diplomati:

»On na riječima pobija utjecaj inozemstva a podliježe mu na djelu. Od Canninga je preuzeo misiju Engleske da na kontinentu propagira konstitucionalizam, i nije nikada u

⁵ *Karl Marx*, *The Eastern Questions*, London, 1897, 24 do 25.

⁶ *Karl Marx*, *Herr Vogt*, London 1860, 58 do 59. Članci o Palmerstonu sabrani u knjižici: »The story of the life of Lord Palmerston«, čije je izdanje bila priredila Eleonora Marx, ali koja se pojavila tek poslije njezine tragične smrti. Kao brošure na koja ukazuje Marx pojavili su se: 3. poglavlje pod naslovom »Palmerston and Poland« i 5. poglavlje pod naslovom »Palmerston what has he done«. Obje brošure, naročito druga, bile su u posebnom izdanju znatno dopunjene. Izdane su u Tuckerovoj seriji »Political Fly-sheets«, sv. 1, br. 1 i 2.

neprilici kad je riječ o nekom povodu koji podbada nacionalne predrasude, osujećuje revoluciju u inozemstvu i istodobno održava budnom sumnjičavu zavist stranih sila. Nakon što je na taj ugodan način na dvorovima kontinenta postao crni čovjek*, slovi on kod kuće kao uzor pravoga engleskog ministra... Jedna ga stranka optužuje da ga je potkupila Rusija, drugi ga drže karbonarom... Kad su bili poraženi Poljaci, Talijani, Mađari ili Nijemci, bio je on na kormilu, ali su njihovi despoti uvijek sumnjali da je u potajnoj uroti s njihovim žrtvama čiji je poraz mirno promatrao. Dosad se u svim slučajevima pokazalo predznakom uspjeha imati ga za neprijatelja, a sigurnim predznakom propasti imati ga za prijatelja.⁷

Marx je još mogao dodati: izuzetak čine junaci reda. Ti su mogli uvijek računati na Palmerstonovo vjerno prijateljstvo. Kako je Marx bio pravilno ocijenio tu Palmerstonovu kontrarevolucionarnu ulogu i njegov *faktički* savez i suradnju s ostalim junacima evropske kontrarevolucije, vidi se iz ove političke djelatnosti uvaženoga lorda. Trebalo bi usvojiti potpuno političko shvaćanje njemačkih liberala pedesetih godina da bi se i poslije revolucije 1848. u Palmerstonu vidio branitelj principa konstitucionalizma po svaku cijenu i zaštitnik ugnjetenih nacija. Karakteristično je da je Vogt napade Marxove »klike« na lorda Palmerstona objašnjavao Marxovim suprotstavljanjem Vogtu i njegovim prijateljima. Čak je Lassalle bio pod hipnozom kontinentalne legende, i sklon opravdati mnoge Palmerstonove korake — među ostalima i takve koje je poduzimao pod pritiskom petrogradskog kabineta ili uz punu suglasnost ruske ezoterične diplomacije — njegovom antiruskom politikom! Koliko su Marx i Engles bili u pravu kad su krimski rat, ukoliko je čitav akt *službene* Engleske, označili kao samo prividan rat, iako je progutao milijune ljudskih života i milijarde franaka, pokazuje čitava kasnija literatura o sevastopoljskoj kampanji. S Marxovim člancima o Palmerstonu usko su povezani njegovi brojni članci o istočnom pitanju i krimskom ratu u »New York Tribune«, od 1853. do 1856, koje je prikupila Eleonora Aveling, a bili su izdani pod naslovom »The Eastern Question«.⁸

Palmerston je vodio englesku vanjsku politiku s kratkim prekidima od 1830. do 1851. a zatim ponovo s malim prekidima od 1852. do svoje smrti, 1865. Potpuno je razumljivo ako se u Marxu sve jače učvršćivala misao da se iza *faktičnog* zajedničkog djelovanja Engleske i Rusije u borbi protiv revolucije skriva također i osobno zajedničko djelovanje i solidarnost ideja između kabineta St. Jamesa i Petrograda. Ma kako se činio neprirodnim takav savez između ustavne Engleske i despotske Rusije, mnoštvo činjenica — ne samo poslije nego i prije 1850 — ukazuje na postojanje takve potajne suradnje, koja nije iščezla ni u vrijeme kad je u Engleskoj vladavinu vigovaca zamijenila vladavina torijevaca.

*Kad je lord Dudley Stuart u ožujku 1849. podnio u Donjem domu prijedlog koji je osuđivao rusku okupaciju dunavskih kneževina, lord Palmerston je energično branio postupke carske vlade i njezino pravo da održi red u kneževinama. Međutim, najrječitiji branilac ruske politike na istoku bio je Disraeli, budući lord Beaconsfield! Kad je ruski poslanik Brunov saopćio Palmerstonu vijest o ulasku ruskih trupa u Mađarsku, saslušao je plemeniti lord tu izjavu očito ravnodušno i samo napomenuo: 'Učinite što

* U engleskom originalu »bête noire«.

⁷ *Karl Marx*, The story of the life od Lord Palmerston, London, 1899, 8 do 9.

⁸ Taj ćemo članak, čije se njemačko izdanje priređuje, morati podrobnije obraditi na drugom mjestu. Tada ćemo iscrpno obraditi i Marxova mišljenja o Palmerstonovoj politici u vezi s istočnim pitanjem i engleskom politikom u vrijeme krimskoga rata.

brže kraj! Okorjeli torijevac vojvoda od Wellingtona preporučio je istom prilikom ovaj plan: 'Nastojte operirati s masama, sa snagama koje su dovoljne da jednim udarcem unište pobunu. Vodite veliki rat s velikim snagama. Vi ih imate.'⁹

Tek nakon krimskoga rata iskristalizirale su se manje-više antiruske tendencije engleskih konzervativaca. Ali do šezdesetih godina, pa bila na kormilu torijevska ili vigovska vlada, engleska je krupna buržoazija, *kad je bila riječ o ponovnoj uspostavi »reda«*, stupila u savez s ruskim apsolutizmom jednako spremna uprljati sve principe liberalizma, kao i »radikalna« vlada Asquitha i Graya u savezu s ruskim pukovnikom Ljahovom koji danas pomaže perzijskom šahu da bombardira medžlis i porazi perzijske revolucionare. A naivni evropski liberali pedesetih godina pokazali su se u svojim nadama u ustavnu Englesku ne manje naivni od ruskih kadeta, koji podržavaju današnji englesko-ruski savez i još uvijek »odbijaju« da iza Ljahova vide gospodina v. Hartwiga, i još uvijek »ne mogu vjerovati« da se iza Hartwiga skriva Gray.

Marx se nije ograničio samo na proučavanje diplomatskih Plavih knjiga od 1807. do 1850. Gotovo nepokolebljive simpatije vigovaca za Rusiju prisilile su ga da poduzme ekskurziju u područje historije osamnaestog stoljeća, u kojem je gotovo neprestano vladala oligarhija vigovaca. Njegova pretpostavka da je staro englesko-rusko ropstvo, u koje je Evropa poslije veljačke revolucije ponovo pala, bilo rezultat saveza između Engleske i Rusije, da je *faktična* suradnja između Engleske i Rusije, u koju Marx nije uopće sumnjao, bila rezultat određenih nagodbi između engleskih i ruskih diplomata — ta pretpostavka pretvorila se u čvrsto uvjerenje kad je »pri savjesnom pregledavanju diplomatskih rukopisa koji su se nalazili u Britanskom muzeju otkrio niz engleskih akata, što su se odnosili na vrijeme od epohe Petra Velikog do kraja osamnaestog stoljeća i razotkrivali neprestanu tajnu suradnju između kabineta u Petrogradu i Londonu, pokazujući da je ta povezanost rođena u doba Petra Velikog.« Međutim, posve novi materijal koji, kako mu se činilo, još nitko nije iskoristio, dala mu je tada ne samo otkrivena diplomatska korespondencija: potpuno nov materijal otkrivao je u brošurskoj literaturi osmanaestog stoljeća, u čijem mu poznavanju nije bilo ravna. Sa sebi svojstvenom strastvenošću prišao je naučnoj obradi toga materijala. Od opsežnog rada na tome dao je na žalost tiskati, kako saopćava u svome članku »Gospodin Vogt«, samo uvod pod naslovom »Revelations of the diplomatic history of the 18th century«. Taj se rad pojavio najprije u šefildskom, kasnije londonskom listu »Free Press«, oba Urquhartovi organi. To je isti onaj rad čije je novo izdanje, odmah poslije Engelsove smrti, bila pripremila Eleonora Marx, ali koji se, kao i »The story of the life of Palmerston«, pojavio tek poslije njezine tragične smrti pod naslovom »Secret diplomatic history of the 18th century«.¹⁰

⁹ Ruski pravnik, poznati profesor Martens, dodaje: »Ove riječi vojvode Wellingtona privukle su naročitu pažnju cara koji ih je u izvještaju baruna Brunova od 29. travnja/11. svibnja 1849. potcrtao.«
Martens, isto, 253 do 255.

¹⁰ Toj okolnosti vjerojatno treba pripisati nemarnost kojom je knjiga tiskana. U njoj nisu navedeni ni mjesto ni vrijeme prvog izdanja. Ne uzimajući uopće u obzir korektorske greške, jedno je poglavlje zbog aljkavosti izdavača i ispuštenog velikog dijela teksta potpuno iskrivljeno. Ti su članci bili najprije tiskani u londonskoj *Free Press* od 16. kolovoza, 23. kolovoza, 13. rujna, 20. rujna, 4. listopada, 8. studenoga, 29. studenoga, 6. prosinca, 20. prosinca 1856, 4. veljače, 18. veljače, 25. veljače i 1. travnja 1857.

U »Neue Rheinische Zeitung« Marx je dao nenadmašan uzor publicističke djelatnosti koja je znala »iz zbrkane mase prividno slučajnih, nepovezanih i međusobno nespojivih činjenica žive svakodnevnice historije« izvući i istaknuti one od njih koje su se činile osnovnima da u prošlosti otkrije korijene sadašnjosti i u njima nađe klicu budućnosti. U »18. brumaire Luja Napoleona« ocrtao je, još prema vrućim tragovima, odmah nakon što su se događaji odigrali, rukom genija osnovne obrise historije francuske revolucije od 1848. i majstorski dokazao da je državni udar Napoleona III bio njihov nužan rezultat. U »Revoluciji i kontrarevoluciji u Njemačkoj« rasprostire se pred nama slika i istodobno karakteristika glavnih momenata revolucije u Njemačkoj i Austriji. Ali prema načinu svoga nastanka ti radovi, kao ni »Građanski rat u Francuskoj«, nisu bili historijske rasprave nego publicistički članci. I kad se oni za nas pretvaraju u remek-djelo historije tih događaja, kad su njihovi najvažniji zaključci potvrđeni i dopunjeni kasnijom historijskom literaturom, to samo još jednom dokazuje kako je Marx bio dubok *historijski* publicist, kako su *objektivni* bili njegovi prikazi, bez obzira na sav njegov *subjektivizam*.

U »Revelations« vidimo naprotiv jedini Marxov pokušaj na području proučavanja političke historije Engleske i, naročito, Rusije. U dalekoj prošlosti traži on rješenje zagonetke goleme moći Rusije i istodobno onoga starog englesko-ruskog ropstva pod čijim je jarmom stenjala čitava Evropa. Sada ćemo čitaoca najprije upoznati sa sadržajem toga članka. Moramo to učiniti što isprnije jer je navedeni rad najvećem dijelu čitalaca ostao potpuno nepoznat.

2. Marxovi članci o englesko-ruskim odnosima

Marx počinje svoje »Revelations« tiskanjem triju pisama engleskih rezidenata i poslanika na petrogradskom dvoru. Jedno od njih uputio je Rondeau Walpoleu i potječe iz godine 1736, kad je Rusija ratovala protiv Turske. Drugo pismo napisao je George Macartney i bilo je upućeno, godine 1765, earlu of Sandwihu u vrijeme kad je Engleska nastojala s Rusijom zaključiti trgovinski ugovor. Autor je trećega pisma James Harris (kasniji earl of Malmesbury), koji u svome pismu godine 1782. upućenom Granthamu govori o tome da će otok Minorca biti odstupljen Rusiji, kako bi Rusija bila naklonjena Engleskoj.

Kad je Marx izrazio mišljenje da su ta pisma u njegovo vrijeme bila potpuno nepoznata, bio je u zabludi samo u pogledu trećega pisma. To je pismo već bio objavio, godine 1884, grof Malmesbury, unuk Jamesa Harrisa.¹¹ Diplomatskom korespondencijom engleskih poslanika osamnaestog stoljeća koristio se također pruski historičar Raumer¹², onaj o kojemu Marx u jednom pismu o Proudhonu kaže da je »sastavljen od jedne i druge strane«. Prvenstveno zainteresiran za historiju Pruske, uzeo je on iz tih depeša samo onaj materijal koji je osvjetljavao odnose između Pruske i Engleske, i saopćio pikantne pojedinosti o životu i spletkama na ruskom carskom dvoru u osamnaestom stoljeću. S istog su stajališta iskorištene engleske depeše u poznatoj knjizi »La cour de la Russie il y

¹¹ Diaries and correspondence of James Harris, First Lord of Malmesbury, ... Edited by his Grandson, London 1844, sv. 4. Pismo koje citira Marx tiskano je tu u potpunijem obliku u sv. 1, 528 do 535.

¹² Prilozi novijoj historiji iz Britanskog muzeja, Leipzig 1836. do 1839.

a cent ans«, koja je bila izdana u Berlinu 1858, nakon što se već bio pojavio Marxov rad. Prepisku engleskih diplomata s kabinetom St. Jamesa najprije je objavilo Rusko historijsko društvo koje ju je, iako ne potpuno i ne za čitavo osamnaesto stoljeće, tiskalo u svojim zbirka od godine 1872.¹³ Prethodno napominjemo da u njima nedostaju sva Harrisova pisma — zašto, odmah ćemo vidjeti.

Općenito je dakle Marx imao posla s potpuno nepoznatim materijalima koji su mu omogućili uvid u događaje međunarodne diplomacije u osamnaestom stoljeću. Proučavanje te prepiske pokazuje prema njegovu mišljenju da je engleska diplomacija bila sistematski nadmudrivana od ruske, da su engleski poslanici igrali ulogu poslušnih oruđa u rukama petrogradskog dvora. Ova sarkastična karakteristika, koju Marx daje čitavoj toj prepisci, pokazuje bolje od svega kako je Marx došao do svoga zaključka:

»Čitamo li te dokumente, mnogo smo više zatečeni njihovim oblikom nego sadržajem. Sva su ta pisma 'povjerljiva', 'privatna', 'tajna', 'vrlo tajna', ali usprkos toj povjerljivosti, privatnosti i tajnosti govore engleski državnici međusobno o Rusiji u tonu takve uzdržljivosti pune strahopoštovanja, kukavne pokornosti i cinične odanosti, kakav bi nas vrlo začudio čak u otvorenim depešama ruskih državnika. Da bi prikrili intrige protiv stranih nacija, ruski diplomati pribjegavaju tajnosti. Engleski se diplomati rado služe istom metodom kad nekom stranom dvoru žele dokazati svoju pokornost. Tajne depeše ruskih diplomata prožete su dvoznačnim parfemom. S jedne je strane to 'miris pritvornosti' (*fumée de faussete*), kako je to nazvao vojvoda St. Simon, a s druge ona tašta razmetljivost vlastitom nadmoćnošću i lukavošću, koja također daje izvještajima francuske tajne policije njihov neiskorjenjiv karakter. Čak majstorski dokumenti Pozza di Borgo zahvaćeni su tom općom ljagom literature lošeg zadaha (*Littérature de mauvais lieu*). U tom ih pogledu engleske tajne depeše još nadmašuju. One ne prikrivaju nadmoćnost nego budalaštinu. Može li se za primjer navesti nešto budalastije nego kad gospodin Rondeau piše Horaceu Walpoleu da je on pisma turskoga velikog vezira engleskom kralju odao ruskim ministrima, 'ali istodobno rekao toj gospodi kako im on pisma, koja su sadržavala nekoliko oštrih opaski o ruskom dvoru, ne bi saopćio da oni nisu tako nasrtljivo zaptijevali da ih vide'; također je rekao njihovim ekscelencijama kako ne smiju reći Porti da su ta pisma vidjeli!«

»Na prvi pogled infamija takvog postupka potpuno iščezava iza gluposti čovjeka. Ili uzmimo Sir Georgea Macartneya. Može li biti što gluplje od njegove sreće zbog toga što se čini da je Rusija tako 'razborita' te ne očekuje od Engleske 'plaćanje ukupnih troškova' za rusku 'upravu u Stockholmu', ili kad 'sebi laska' da je 'uvjerio ruski dvor' kako ne smije biti toliko 'nerazborit' pa zahtijevati od Engleske u mirno doba novčanu potporu za rat protiv Turske (tadašnjeg saveznika Engleske); ili kad opominje earla of Sandwicha da ruskom poslaniku u Londonu 'ne spominje' tajne koje mu je saopćio

¹³ Zbirka Carskoga ruskog historijskog društva, Petrograd 1872. do 1901, 14 svezaka. U svescima 39, 50. i 61. nalazi se prepiska iz vremena Petra I (od 1704. do 1719), u 66, 76, 80. od 1728. do 1739, u 85. od 1740. do 3. ožujka 1741, u 91, 99, 102, 103. i 110, od 1741. do 1750, u svesku 12. i 19. prepiska od 1762. do 1776. Budući da su te izvode sačinili činovnici ministarstva vanjskih poslova, pažljivo je ispušteno sve osjetljivo i za ruski dvor uvredljivo. Ruski je prijevod mjestimično vrlo loš i pogrešan — katkada namjerno iskrivljen. Ali čak i u takvu obliku daju ti svesci izvanredno važan materijal za proučavanje historije englesko-ruskih odnosa u osamnaestom stoljeću. Budući da su engleske depeše tiskane u originalu, ruskim će se izdanjem sada koristiti i engleski historičari. U Engleskoj se tek nedavno prišlo izdavanju te prepiske. Tako je Kraljevsko historijsko društvo (*Royal Historical Society*) 1900. do 1902. u redakciji D'Arcy Collyerove izdalo prepisku engleskog poslanika earla of Buckinghamshirea od 1762. do 1765. Dovoljno je usporediti to izdanje s odgovarajućim sveskom ruskog izdanja da se vidi kako je ovo posljednje tendenciozno sastavljeno i kako je primitivno u naučnom pogledu.

ruski kancelar u Petrogradu? Ili, može li biti što gluplje od toga kad Sir James Harris šapće povjerljivo u uho lordu Granthamu da Katarina II ne posjeduje ni 'moć prosuđivanja, ni oštrinu mišljenja, ni razmišljanja, ni sposobnost kombiniranja'? Do u najnovije doba može se pratiti ta pritivorna glupost: postoji li u historiji diplomacije nešto što bi bilo ravno prijedlogu lorda Palmerstona maršalu Soultu 1839 – da naime na juriš zauzme Dardanele kako bi se sultanu omogućila podrška francusko-engleske flote protiv Rusije?»

«Uz to, uočimo zatim ponovo hladnu drskost kojom Sir George Macartney saopćava svome ministru kako petrogradski dvor – budući da su Švedi krajnje sumnjičavi i ogorčeni zbog svoje ovisnosti o Rusiji, savjetuje da Engleska svoje poslove u Stockholmu obavlja pod britanskom zastavom slobode i nezavisnosti! A Sir James Harris savjetuje Engleskoj da Minorku odstupi Rusiji, da prema njoj odustane od prava pretraživanja (neutralnih brodova zbog ratnog krijumčarenja, pravo kojim se tada Engleska u pomorskom ratu uvelike koristila – nap. prev.) i Rusiji odobri monopol kao posredniku u svjetskoj trgovini, ne radi neke neposredne koristi, pa ni samo formalne obveze Rusije, nego tek da postigne 'toplo prijateljstvo' carice i prenošenje njezina 'lošeg raspoloženja' na Francusku.»

«Iz ruskih tajnih depeša mogu se pratiti sve iste, vrlo jednostavne misli, da Rusija sama zna kako ona nema zajedničkih interesa s ostalim nacijama, ali kako bi svaka pojedina nacija morala biti uvjerena u to da ima s Rusijom zajedničke interese, koji isključuju svaku drugu naciju. Naprotiv, engleske se depeše ne usuđuju čak ni nagovijestiti da Rusija ima zajedničke interese s Engleskom, nego pokušavaju samo Englesku uvjeriti kako ona ima ruske interese. Znamo iz usta samih engleskih diplomata da su na sastancima s ruskim vlastodržcima zastupali jedino to stajalište.»

Marx zaključuje svoju karakteristiku ovim oštrim riječima:

«Da su engleske depeše, koje smo ovdje podastri javnosti, bile upućene prijateljskim privatnim osobama, tada bi sramotile samo poslanike koji su ih pisali. Ali pod pečatom najstrože tajnosti upućene britanskoj vladi, pribijaju nju zauvijek na stup sramote historije. To su instinktivno osjećali, kako se čini, svi, čak vigoovski historičari, jer se nitko nije odvažio da te depeše objavi» (*Secret diplomatic history*, 22 i d.).

Vidjeli smo već da je Marx u pogledu treće točke bio u zabludi. Treće pismo, koje ga je naročito razjarilo, bilo je objavljeno dvanaest godina prije, i nije bilo izazvalo nimalo negodovanja. Ali je interesantno da je Urquhart u redakcijskoj bilješci, u kojoj svraća posebnu pažnju čitalaca na Marxov članak i potpuno se slaže s njegovim karakteristikama i sam još naveo činjenice iz historije englesko-ruske diplomacije u prvoj polovici devetnaestog stoljeća kako bi pokazao da tadašnji engleski diplomati nisu bili bolji ni pametniji od svojih prethodnika u osamnaestom stoljeću.

Nakon što je svoju tvrdnju – o ograničenosti i ropskoj ovisnosti engleske diplomacije u osamnaestom stoljeću o petrogradskom dvoru – smatrao dokazanim, Marx postavlja pitanje od kada potječe taj »ruski« karakter engleske diplomacije, tipičan za nju u osamnaestom stoljeću.

Taj trenutak traži Marx u epohi Petra Velikog kojega sada stavlja u središte svoga istraživanja.¹⁴ Kao uvod daje pretisak nekoliko engleskih pamfleta

¹⁴ Kako ne možemo očekivati da je svjetska trgovina onoga doba u svojoj kronološkoj povezanosti jasna svima našim čitaocima, dajemo kratak pregled najvažnijih činjenica koje igraju neku ulogu u ovim izlaganjima:

Petar Veliki stupio je u Rusiji na prijestolje 1682. Vladao je do 1725. Njegov veliki protivnik Karlo XII Švedski počeo je vladati 1697. kao petnaestogodišnji dječak. Švedska je tada posjedovala Finsku, Livonsku, Estoniju, Ingriju i tako odvajala Rusiju od Istočnog mora. Odmah nakon Karlova stupanja na prijestolje preduzeo je Petar da sebi prokriži put do Istočnog mora. To je dovelo do *sjevernog rata* koji je trajao od

koji su se bili pojavili u doba Petra Velikoga a izmakli su pažnji tadašnjih historičara ili ih oni nisu smatrali vrijednima. On je za tu svrhu izabrao tri pamfleta, koji su bili usmjereni protiv Rusije a uzimali u zaštitu Švedsku. Prvi od njih — »Sjeverna kriza« (1716) — otkriva opću politiku Rusije i ukazuje na opasnosti koje zbog rusificiranja Švedske prijete Engleskoj i njezinoj trgovini.¹⁵ Drugi pamflet — »Obrambeni ugovor« (1717) — obrađuje englesku politiku sa stajališta ugovora koji je bio 1700. zaključen između Engleske i Švedske.¹⁶ Najzad treći pamflet — »Istina je istina samo u pravo vrijeme« (1719) — dokazuje da su novi politički planovi, koji su Rusiju pretvorili u premoćnu silu na Baltičkom moru, u suprotnosti s tradicionalnom politikom koju je Engleska vodila u čitavom sedamnaestom stoljeću.¹⁷

Ta su tri pamfleta prema Marxovu mišljenju bila sasvim dovoljna »da unište predrasude koje su bile svojstvene svim kontinentalnim i engleskim piscima: da su prave namjere Rusije tek u kasnijoj epohi, i to prekasno, spoznate ili se u njih posumnjalo; da su diplomatski odnosi između Engleske i Rusije« — citiramo doslovno, tako nevjerovatno zvuči takva teza iz Marxovih usta — »samo prirodni rezultat uzajamnih materijalnih interesa tih zemalja, i da zbog toga, kad britanske državnike osamnaestog stoljeća optužujemo zbog rusofilstva, činimo neoprostivu hysteron-proteron.«

Marx bi još bio spreman oprostiti tim državniciima da su oni bili dijelili mišljenje svoga doba. I to iz ovoga razloga:

»Da se spozna određena historijska epoha, moramo prijeći preko njezinih granica i usporediti je s drugim historijskim epohama. Da bismo prosudili vlade i njihove postupke, moramo ih mjeriti mjerom njihove epohe i stupnjem svijesti njihovih suvremenika. Nitko neće osuditi nekoga britanskog državnika sedamnaestog stoljeća koji je nešto učinio zbog svoga vjerovanja u vještice, kad se zna da je čak Bacon unio demonologiju u svoj popis nauka. S druge strane, kad Stanhope, Walpole, Townshend itd. naiđu na opoziciju, u vlastitoj su zemlji od svojih suvremenika osumnjičeni i okrivljavani da su bili oruđe i pomoćnici Rusije, tako da se njihova politika ne smije duže uljepšavati uobičajenim frazama o predrasadama i neznanju, svojstvenim njihovoj epohi« (Secret diplomatic history, str. 49).

1700. do 1721, stajao Švedsku najvećeg dijela njezinih posjeda na Istočnom moru izvan švedskih područja, a Rusiji omogućio da zasnuje svoj evropski položaj. Istodobno je bjesnio rat za španjolsko nasljeđe od 1701. do 1714, u kojem su se borile u »Velikoj alijansi« s Austrijom povezane »pomorske sile« Engleska i Holandija protiv Francuske. Te su se prilike zaplele još više zbog posljedica »slavne revolucije« od 1688. koja je zbacila s engleskog prijestolja Jakova Stuarda II i na njegovo mjesto postavila njegova zeta Wilhelma III Oranskog. Francuska pod Lujem XIV stala je na stranu Jakova, kasnije njegova sina, pretendenta Jakova Eduarda, čiji su pristalice u Engleskoj, jakobiti, s jedne strane bili *torijevci*, prvobitno stranka seoskog plemstva, s druge katolici. Dio engleskog plemstva povezan — baveći se kapitalističkim poslovima — s trgovačkim staležom, činili su *vigovci* koji su pretežno vladali parlamentom i davali ministre. Kad je poslije Wilhelma i Jakovova kćerka Ana (1702. do 1714) umrla bez nasljednika, *vigovci* su, da bi odstranili Stuarte od nasljeđa prijestolja, pozvali u Englesku Geoga Hannoverkog, a on je zasnovao personalnu uniju između Hannovera i Velike Britanije, koja je postojala do 1837.

¹⁵ The Northern Crisis, or impartial reflections on the policies of the Czar, London 1716. Veliko značenje tom pamfletu pridaje Droysen i citira ga više puta u svojoj »Historiji pruske politike«, IV, 2, 193.

¹⁶ The defensive Treaty concluded in the year 1700, between his late Majesty King William, of our glorious memory, and his present Swedish Majesty, King Charles XII.

¹⁷ Truth is but Truth as it is timed, London 1719.

Navedeni pamfleti dokazuju, prema Marxovu mišljenju neosporivo, da su engleski državnici osamnaestog stoljeća bili potpuno zaslijepljeni, da nisu zapazili opasnost pred kojom ih je autor »The Northern Crisis« rječito opominjao;¹⁸ da su oni — kako će dokazati autori obaju drugih pamfleta — najvjerolomnije žrtvovavši Švedsku u korist Rusije, nakon što su posljednjoj osigurali hegemoniju na Istočnom moru, sami othranili svoga budućeg neprijatelja. Još više. Oni su zanemarili komercijalne interese svoje domovine — zločin kakav se u Engleskoj nikad ne oprašta.

Marx dolazi u pomoć autorima pamfleta i dokazuje, oslanjajući se na statističke podatke, da noviji historičari »ni u čemu nisu tako pretjerali kao u dimenzijama trgovine koju je bila otvorila Velika Britanija proširenjem tržišta Rusije u vrijeme Petra Velikog i njegovih neposrednih nasljednika«. Nakon istraživanja podataka o uvozu i izvozu Švedske i Rusije od 1697. do 1700. dolazi do ovog zaključka:

»Za prvih šest desetljeća osamnaestog stoljeća činila je englesko-ruska trgovina samo djelić ukupne engleske trgovine — manje od jedne četrdesetpetine. Njezinim naglim porastom u prvim godinama, nakon što se Petar učvrstio na Istočnom moru, nije se ni najmanje promijenila opća britanska trgovinska bilanca, jer ona predstavlja jednostavno prenošenje sa švedskog konta na ruski. Za posljednjih godina vladanja Petra I i za njegovih nasljednica Katarine I i Ane englesko-ruska trgovina je pozitivna. U toku čitave epohe, koja počinje konačnim učvršćenjem ruske vladavine u baltičkim provincijama, izvoz je britanske manufakturne robe u Rusiju u neprestanom opadanju... Ni suvremenici Petra I ni naredne engleske generacije nisu imali nikakve koristi od jačanja Rusije na Istočnom moru. Općenito, bila je tadašnja baltička trgovina Velike Britanije beznačajna u odnosu na kapital uložen u nju, ali značajna po svom karakteru. Ona je Engleskoj osigurala potreban sirovinški materijal za gradnju brodova. Ali i u tom pogledu bilo bi za Engleze — kako su dokazali autori navedenih pamfleta, a i neki britanski ministri shvatili — probitačnije da je Istočno more ostalo u rukama Šveda a ne Rusa« (Secret diplomatic history, 53, 54).

Ali kako objasniti čudnu pojavu kakva je uporno podržavanje Rusije, kad je Engleska bila zainteresirana da spriječi Ruse u njihovu učvršćivanju na Istočnom moru?

Pokazalo se da u Engleskoj postoji mala grupica engleskih trgovaca čiji se interesi podudaraju s ruskima — Ruska trgovinska kompanija (Russian trade company). Ona je bila ta koja je huškala protiv Šveda i poplavila parlament svojim peticijama; ona je bila ta koja je u godinama 1714, 1715. i 1716, svaki put uoči otvaranja parlamenta, održavala skupštine da bi izložila žalbe britanskih trgovaca protiv Švedske.

Ali kako je mogla imati takav utjecaj na vladu da je ona neprestano slušala njezina došaptavanja? Posrijedi je bilo to što je oligarhija, koja je nakon

¹⁸ »On (Petar) postat će tada sigurno naš suparnik i isto toliko opasan koliko je sada zanemariv. Možda ćemo se tada prekasno sjetiti onoga što su nam naši ministri i trgovci pričali o njegovim planovima da sam vodi svu sjevernu trgovinu i pomoću rijeka koje međusobno povezuje i od Kaspijskog i Crnog mora do svoga Petrograda čini plovnima, a da u svoje ruke posve uzme i tursku i perzijsku trgovinu. Tada ćemo smatrati neshvatljivim svoje sljepilo koje nam nije dalo naslutiti njegove planove ni nakon što smo čuli o svemu onom izvanrednom što je ostvario u Petrogradu. ... Kako on želi da planovi kojima je bremenit ne budu pobačaji, ne utvrđuje određeni dan za njihovo rođenje nego ih prepušta prirodnom procesu sazrijevanja u vremenu i prilikama, posve kao oni čudni kineski umjetnici koji danas pripremaju oblike za neko vozilo koje će se možda graditi tek za sto godina (Secret diplomatic history, 38).

»slavne revolucije« bila prigrabila vlast i bogatstvo britanskog naroda, morala ne samo izvana nego i unutar zemlje tražiti saveznike. A saveznike je našla u onim društvenim elementima koje bi Francuzi bili nazvali »la haute bourgeoisie«, i koje su zastupali Engleska banka, novčani kapitalisti, državni vjerovnici i veleindustrijalci. Kako se ona pažljivo i od srca brinula za interese te klase, vidi se po zakonima koje je donosila.

Razumije se da je ta oligarhija na području vanjske politike bila prisiljena dati joj bar izvanjski karakter takve politike koja se vodi u skladu s interesima trgovine. Ali to je bilo utoliko lakše što se uvijek isključivi interes ove ili one male grupe trgovačke klase može dovesti u sklad s ovim ili onim kriterijem vlade. Zainteresirana grupa počinje tada živu agitaciju za »obranu interesa trgovine i brodarstva«, na primjer, i nacija joj glupavo sekundira. Vanjska politika te oligarhije ostajala je tako vjerna samo u jednom pogledu: težila je za tim da po svaku cijenu bude na usluzi Rusiji. Ona se samo skrivala iza interesa trgovine i industrije, koji bi tek *post festum* odredio kabinet. Za sjevernog rata (1700. do 1721) našli su engleski ministri za opravdanje svoga neprijateljskog držanja prema Švedskoj nužnu merkantilnu izliku u gubicima koje su nanosili švedski gusarski brodovi engleskim trgovcima, iako su Šveđani postupali potpuno u skladu s tadašnjim međunarodnim pravom.

Može se činiti da je Engleska tada slijedila primjer Holandije, koja je konfiskaciju svojih brodova od Šveda naprosto proglašavala gusarenjem. U jednom odnosu bila je Holandija prema Švedskoj u istom položaju kao Engleska. Obje su bile povezane obrambenim savezom, koji je Engleska sklopila godine 1700. sa Švedskom, i nisu bile ovlaštene da poduzmu bilo kakve neprijateljske korake protiv Švedske.

Ali u jednom drugom odnosu položaj se Holandije odlučno razlikovao od položaja Engleske. Nakon gubitka svoje prevlasti na moru i u trgovini bila je Holandija već ušla u razdoblje opadanja. Slično kao Đenova i Venecija, kad im je promjena trgovačkih putova otela njihovu staru trgovinsku hegemoniju, Holandija je bila prisiljena drugim nacijama pozajmljivati kapitale koje nije mogla ulagati u vlastitoj zemlji. Rusija se pokazala kao golemo tržište, manje za trgovinu, a više za izvoz kapitala i stanovnika Holandije. Još u prvoj polovici devetnaestog stoljeća Holandija je bila glavni bankar Rusije. A u vrijeme Petra Velikog opskrbljivala je Rusiju brodovima, oficirima, oružjem i novcem. Ruska se flota tada prije mogla nazvati holandskom. Holandani su se hvalili time da su bili prvi koji su uputili jedan evropski brod u novoosnovani Petrograd, i plaćali su trgovinske privilegije, koje su dobili ili se nadali da će ih još dobiti od Petra Velikog, onom puzalačkom pokornošću koja karakterizira i njihove odnose s Japanom.

Ako su holandski državnici i bili rusofili, imali su za to, prema Marxu, posve drugi, solidniji razlog nego Engleska. Usprkos tome, protest Holandana protiv švedskog gusarenja, bez obzira na upravo spomenuti »solidan razlog«, Marx pripisuje samo pritisku Engleske, iako mu je bilo poznato da je Petar iskoristavao Holandane radi pritiska na engleske diplomate u korist Rusije. Sva politika Engleske, a isto tako i Holandije koja je bila pod njezinim utjecajem, potpomagala je dakle jačanje Rusije.

Ali je Marx imao još i druge dokaze za to da su glavni izvor ruske moći bile engleske revne usluge pomaganja i prikrivanja. Citava ruska historija do vremena Petra Velikoga pokazuje da bi današnja Rusija bila nezamisliva bez Istoč-

nog mora. Da bi dokazao to shvaćanje, daje Marx sjajnu skicu historije ruskoga carstva do Petra Velikoga.

»Neodvojivi utjecaj Rusije iznenađivao je Evropu u različitim vremenima, zaprepastavao zapadne narode, i njemu su se prepuštali kao fatumu ili mu se samo u pojedinačnim konvulzijama grčevito opirali. Ipak ruku pod ruku s opčinjenošću Rusijom ide skepticizam koji uvijek ponovo oživljuje, slijedi Rusiju poput sjene, raste s njezinim rastom, miješa prodorne ironične glasove sa stenjanjem nasmrt izmučenih naroda i izruguje se njezinoj veličini kao komedijaškoj lakrdiji, koja se izvodi samo radi opsjene i obmane. U svojim počecima nailazila su i ostala carstva na takve sumnje; ali je Rusija postala kolosom a da ih nije prevladala. U historiji ona pruža jedini primjer beskrajnog carstva čija se prava moć, čak nakon svjetski poznatih uspjeha, uvijek još mnogostruko shvaća samo kao uobraženje a ne kao gotova činjenica. Od kraja osamnaestog stoljeća do današnjeg dana nijedan autor, bilo da je Rusiju slavio ili je želio braniti, nije mogao izbjeći da najprije dokaže njezino postojanje.«

»Ali promatrali mi Rusiju kao spiritualisti ili materijalisti, njezinu moć kao opipljivu činjenicu ili samo kao viziju krivnjom opterećenih savjesti evropskih naroda, uvijek i dalje ostaje pitanje: 'Kako je mogla ta moć, ili taj fantom moći, dospjeti do tako velikih dimenzija da na jednoj strani nailazi na oduševljeno odobravanje, a na drugoj na razjareno odbijanje jer ugrožava čovječanstvo obnavljanjem univerzalne monarhije?'« (Secret diplomatic history, 74).

3. Marxov prikaz razvitka Rusije

Neki historičari tvrde da je sjeverna sablast, koja je u devetnaestom stoljeću zadavala strah Evropi, bila nastala već u devetom stoljeću, da je politika Romanova samo nastavak politike Rjurika i njegovih nasljednika, onih iz Švedske pridošlih Normana koji su u devetom stoljeću prodrli u Rusiju i u njoj osnovali državu.

»Usprkos toj prividnoj sličnosti politika prvih Rjurikovića potpuno se razlikuje od politike današnje Rusije. Ona nije bila ništa više ni ništa manje nego politika germanskih barbara koji su preplavili Evropu. Historija modernih nacija počinje tek pošto je taj potop prošao. Gotski period u Rusiji čini samo jedno poglavlje normanskog osvajanja. Kao što je osnivanju moderne Francuske, Njemačke i Italije prethodilo carstvo Karla Velikoga, tako je carstvo Rjurikovića prethodilo osnivanju Poljske, Litve, baltičkih naselja, Turske i same Moskve. Neobuzdana težnja za povećanjem teritorija nije bila rezultat lukavo smišljenih planova, nego prirodni rezultat primitivne organizacije normanskih osvajanja – vazalstva bez lena ili lena koje se sastojalo samo u plaćanju danka – nužnost novih osvajanja stvarao je neprekidan priliv novih varjaških pustolova, koji su žudili za slavom i pljačkom. Ako su vođe čeznuli za mirom, silila ih je ipak njihova pratnja da idu dalje; i u ruskoj kao i u francuskoj monarhiji došao je trenutak kad su poglavice svoje neobuzdane i nezasične oružane pratioce slali na nove osvajačke pohode samo da ih se oslobode. Ratovanje i organizacija osvajanja Rjurikovića ni u čemu se ne razlikuje od onih normanskih u ostaloj Evropi. Ako su slavenska plemena bila pokoravana ne samo mačem nego i uzajamnim sporazumima, onda tu osobitost valja zahvaliti izuzetnom položaju tih plemena koja su, ugrožena istodobno od invazije sa sjevera i istoka, dočekivala prvu kao dobrodošlu za oslobođenje od druge. Ista magična opčinjenost, koja je ostale sjeverne barbare privlačila Rimu zapada, privlačila je Varjage Rimu istoka. Upravo neprestano premještanje ruskoga glavnog grada, koji je Rjurik nastojao urediti u Novgorodu, Oleg u Kijevu i Svjatoslav u Bugarskoj, nesumnjivo dokazuje da su osvajači tek tražili svoj put i Rusiju smatrali samo prolaznom stanicom, iz koje su htjeli ići u potragu za nekim carstvom na jugu. Kao što moderna Rusija teži posjedovanju Carigrada da bi učvrstila svoju vladavinu nad svijetom, tako

su Rjurikovići, zbog otpora Bizanta pod Cimiskom (Ivan I, bizantski car, 969. do 976), naposljetku bili prisiljeni da svoje carstvo utemelje u Rusiji.«

Ako se može govoriti o bilo kakvom slavenskom utjecaju u toj epohi, onda samo o utjecaju gradske Republike Novgoroda, čije su politika i sve tendencije dijametralno suprotne tradicijama današnje Rusije.

»Pod Jaroslavom je bila slomljena premoć Varjaga (Normana), ali je istodobno s njom iščezla žudnja prvog perioda za osvajanjem, i počelo je propadanje gotske Rusije. Historija toga propadanja dokazuje, više još nego osvajanje i izgradnja, isključivi gotski karakter carstva Rjurikovića.«

To je carstvo dijelilo sudbinu svih srednjovjekovnih monarhija.

»Nepovezano, neprilagodljivo i nezrelo carstvo koje su bili stvorili Rjurikovići, kao i sva slično nastala carstva, rascjepkano u nasljedna dobra i feude, pod potomcima osvajača sve dalje dijeljeno, rastrgano feudalnim ratovima i upletanjem stranih naroda, raskomadalo se. Vrhovna vlast velikog kneza pri tom se izgubila kad je pravo na nju počelo polagati sedamdeset knezova po krvi... Tako je potpuno iščezla s pozornice normanska Rusija, a nekoliko slabih ostataka, koji su još podsjećali na nju, propalo je pri strašnoj pojavi Džingis-kana. *U krvavom mulju mongolskog ropstva, a ne u glasovitoj surovosti normanske epohe, kolijevka je Moskve, a moderna Rusija samo je preoblikovana Moskva*...«

Tatarski jaram uništio je sve tradicije normanskog (kijevske) perioda ruske historije, i uz to snažno utjecao na psihologiju ruskoga naroda.

»Tatarski jaram tištio je narod od 1227. do 1462, dakle više od dva stoljeća; bio je ne samo težak nego i sramotan i nagrizao je dušu naroda koji mu je pao žrtvom. Mongolski Tatari uspostavili su carstvo straha, čijim su stalnim institucijama pripadali pustošenja i veliki pokolji ljudi. Budući da ih je bilo malo u odnosu na njihova golema osvajanja, okružili su se nimbusom straha i decimirali velikim krvoprolićima narode koji bi se mogli pobuniti iza njihovih leđa. Kad su velika područja zemlje pretvarali u pustoš, rukovodili su se istim principom po kojemu je uklanjano stanovništvo škotske visoravni i rimske Kampanje – potiskivanje ljudi ovcama i pretvaranje kulturnog tla i naseljenog područja u pašnjake.«

Osvajači nisu razorili kneževine koje su zatekli, nego ih samo učinili ovisnima o sebi i obvezanim na plaćanje danka. Tatarski je jaram trajao već otprilike stotinu godina kad se Moskva počela uzdizati iz sredine kneževina koje su se pred Zlatnom hordom, tatarskom državom, bijednim sredstvima podmićivanja i uzajamnog klevetanja međusobno borile za povlašten položaj kod tatarskih gospodara.

»U toj nečasnoj borbi pobijedila je napokon moskovska linija. Godine 1328. primio je Jurij, stariji brat Ivana Danilovića Kalite, iz ruku uzbečkog kana krunu velikoga kneza, koja je bila oteta tverskoj liniji klevetanjem i umorstvima. Ivan I Kalita i Ivan III, nazvan Veliki, utjelovljuju jednu Moskvu koja se pojavila zahvaljujući tatarskoj vladavini, i drugu Moskvu koja je postala samostalna iščezavanjem tatarske vladavine. U historiji je tih dviju ličnosti sažeta čitava politika Moskve od momenta njezina ulaska u historijsku arenu.«

Marx zatim daje oštru karakteristiku politike Ivana Kalite, osnivača državne moći Moskve (oko 1328).

»Karakteristično je«, nastavlja Marx, »da mu je njegov narod dao nadimak Kalita, što znači kesa za novac, jer je sebi time a ne mačem krčio put... Čitav njegov sistem može se izraziti u nekoliko riječi: makijavelizam roba koji želi prigrabiti vlast. Vlastita slabost – njegovo ropstvo – postala je kod njega glavnom pogonskom oprugom njegove snage.«

Ali Ivan Kalita postavio je samo temelje grandiozne građevine vrhovne vlasti Moskve. Njezin pravi stvaralac bio je Ivan III.

»U početku svoje vladavine (1462. do 1505) bio je Ivan III još obvezan na plaćanje danka Tatarima; feudalni knezovi još su mu osporavali njegov autoritet. Novgorod, glava ruskih republika, vladao je još sjeverom Rusije; Poljska-Litva težila je osvajanju Moskve; a livonski vitezovi nisu još bili razoružani. Potkraj njegove vladavine vidimo Ivana III na nezavisnom prijestolju, uz njega kćerku posljednjega bizantskog cara, Kazani do njegovih nogu a ostatak Zlatne horde jatovice vrvi k njegovu dvoru; pokoreni su Novgorod i ostale ruske republike, Litva je smanjena i njezin kralj oruđe u Ivanovim rukama – livonski su vitezovi pobijedeni. To je začudilo Evropu koja jedva da je, na početku Ivanove vladavine, imala pojma o postojanju Moskve, ukliještene između Tatara i Litvanaca, i ona je iznenadnom pojavom golemog carstva na istoku bila doslovno zasljepljena, a sultan Bajazit, pred kojim je Evropa drhtala, bio je taj koji je prvi put čuo nadmeni govor Moskve.«

Da bi pokazao kako je Ivan III, kojega svi ruski historičari drže kukavicom, izveo sva ta junačka djela, Marx daje pregled najvažnijih događaja za vrijeme njegove vladavine: borbe s Tatarima, uništenja Novgorodske republike, borba s ostalim posebnim kneževinama i naposljetku borbe s Litvom-Poljskom.

»Ivan nije oslobodio Moskvu od tatarskog jarma smjelim podvigom nego upornim dvadesetogodišnjim radom. On nije jaram slomio, nego ga se krišom oslobodio. Stresanje tog jarma sličnije je djelu prirode nego činu ljudske ruke. Kad je tatarska neman napokon bila na izdisaju, pojavio se Ivan kraj njezine smrtno postelje, prije kao liječnik koji je predskazao smrt i na nju računao nego kao ratnik koji zadaje smrtni udarac.«

U vezi s tim općenito pravilnim opisivanjem – ni ruski historičar Solovjev ne govori o *zbacivanju* tatarskog jarma nego o njegovu *slomu* – Marx napominje:

»Karakter svakog naroda raste s njegovim oslobođenjem od nekoga stranog jarma – moskovski u Ivanovim rukama čini se da se prije smanjio. Treba samo usporediti Španjolsku u njezinim borbama protiv Arapa s Moskvom i njezinim borbama protiv Tatara...«

»Ivan je bio odviše pametan a da pred svjedocima svoga poniženja zauzme držanje osvajača, ali je taj opsjenar ipak i predobro shvatio kako je propast tatarskog carstva morala u daljnji djelovati zasljepljujuće, kakvom će ga ona aureolom okružiti i time ubrzati njegov slavni ulazak u krug evropskih sila. Prema vani je zbog toga zauzeo teatralnu pozu osvajača, i doista mu je uspelo da pod maskom ponosne osjetljivosti i nadmene razdražljivosti skrije nametljivost mongolskog roba, koji se još dobro sjećao kako je ljubio stremen kanovih najnižih poslanika. Oponašao je prigušenim tonovima glas svojih prijašnjih gospodara, glas koji ga je još uvijek u duši plašio.«

Marx je sklon da utjecaj toga tatarstva vidi i u frazeologiji današnje ruske diplomacije.

»Neki stalni načini govora moderne ruske diplomacije, na primjer velikodušnost, povrijeđeno dostojanstvo vladara, potječu iz diplomatskih instrukcija Ivana III.«

Ako je oslobođenje od tatarskog jarma u očima Ivana III bilo prvi preduvjet uspostavljanja vlasti Moskve, drugi se preduvjet sastojao u uništenju ruske slobode. Jedna za drugom bile su osvojene stare ruske republike: gradovi Vjatka i Novgorod, dok je Pskov zadržao samo sjenku svoje prijašnje samostalnosti.

»I danas je još značajno kako se Moskva jako trudila – isto onako kao moderna Rusija – kad je trebalo napasti republike. Kolo su povelj Novgorod i njegove kolonije; slijedila je kozačka republika i završila ga Poljska. Želi li se shvatiti kako je Rusija smrnila Poljsku, treba proučavati potčinjavanje Novgoroda, koje je trajalo od 1478. do 1528.«

Poslije osvajanja republika prihvatio se Ivan osvajanja posljednjih zasebnih kneževina.

»Čini se da je Ivan oteo Mongolima lance, kojima su držali okovanu Moskvu, samo zato da njima okuje ruske republike. Čini se da je republike podjarmio samo zato da republikanizira Turke.«*

Jednako spretno vodio je Ivan III borbu protiv Litve, protiv koje je huškao i cara Maksimilijana, i Matiju Korvina, i Stefana, gospodara Moldavije, i istoga onog kana Mengli-Gireja koji se već u borbi s Litvom pokazao jednako moćnim oružjem kao u borbi sa Zlatnom hordom.

Grčko-katolička** crkva učinila mu je neprocjenjive usluge pri učvršćivanju njegove moći.

»Ali koga je u čitavom svijetu Ivan izabrao da stupi u nasljedstvo Bizanta, i skrije žig mongolskog roba pod plašt u grimizu rođenog¹⁹, da prijestolje moskovskog skorojevića poveže sa slavnim carstvom Vladimira Svetoga i u svojoj osobi dađe grčkoj crkvi novoga svjetovnog poglavara? Kao onoga koji mu sve to može osigurati izabrao je rimskoga papu. Na papinomu dvoru živjela je posljednja bizantska princeza...«

Ta je princeza bila Sofija Paleolog koja je poslije pada Carigrada živjela u Rimu gdje joj je papa nadomjestio oca. Postala je Ivanova supruga (1472). U politici Ivana III Marx već vidi sve osnovne elemente politike današnje Rusije.

»Trebalo samo zamijeniti jedan niz imena i datuma drugim, pa da se jasno uoči kako su politika Ivana III i ona današnje Rusije ne samo slične nego i istovjetne. Ivan III, opet, samo je usavršio tradicionalnu moskovsku politiku koju je bio naslijedio od Ivana I Kalite. Ivan Kalita, mongolski rob, stekao je svoju veličinu time što je snagu svoga najvećeg neprijatelja, Tatara, usmjeravao protiv svojih manjih neprijatelja, ruskih knezova. Tu je snagu mogao usmjeravati samo lažnim izlikama. Vlastitu snagu, koju je uistinu stekao, morao je tajiti pred svojim gospodarom, svoje surove morao je zasljepljivati svojom moći koju nije posjedovao. Da bi izvršio svoj zadatak, morao je lukavosti najnižeg roba srediti pravilan sistem, i provoditi ga s upornom strpljivošću roba. Čak je javna vlast postala intrigom. U takvu sistemu intriga, korupcije i potajnog uzurpiranja morao je svoju žrtvu otrovati prije nego je otvoreno ubije. Jednostavnost cilja postala je u njega razdvojenost djelovanja. Da prijevornim iskorištavanjem neprijateljske moći stekne prednosti, da tu moć upravo njezinim iskorištavanjem oslabi i da je napokon i upropasti time što se dala upotrijebiti kao oruđe – na takvu politiku bio je Ivan Kalita naveden osobitim karakterom i vladajuće i pokorene rase. Njegova politika ostala je i politika Ivana III. A to je i politika Petra Velikoga i današnje Rusije, ma kako se mijenjali ime, zemlja i karakter neprijateljske moći koju oni iskorištavaju. Zapravo je Petar Veliki tvorac moderne ruske politike, ali je to postao samo tako što je starim moskovskim metodama neprimjetnog prodiranja i prisvajanja oduzeo čisto lokalni karakter i lišio ih slučajnih primjesa; tako što je tu politiku slio u apstraktnu formulu, poopćio njezine ciljeve i povisio njezin domet, te se težnja za odstranjenjem određenih danih granica moći uzdigla do težnje za neograničenom moći. On je dovršio preoblikovanje Moskve poopćavanjem svoga sistema a ne samo pripajanjem pojedinih provincija.«

»Ukratko: Moskva je izrasla i odgojena u groznoj i žalosnoj školi mongolskog ropstva. Svoju snagu stekla je samo tim što je postala virtuoza u umijećima ropstva. Čak poslije svoga samooslobođenja igrala je Moskva još i dalje svoju naučenu ulogu roba kao vladara. Petar Veliki bio je napokon onaj koji je sjedinio političku spretnost mongolskog roba s oholom težnjom mongolskog vladara kome je Džingis-kan u svojoj posljednjoj volji oporučio osvajanje svijeta.«²⁰

* U Marxovu tekstu: ruske knezove.

** U Marxovu tekstu: grčko-pravoslavna.

¹⁹ Porfirogenet, nadimak bizantskih careva.

²⁰ Taj važni odjeljak nedostaje u londonskom izdanju *Secret diplomatic history*.

Ali ako je moskovska država bila usavršila sve osnovne elemente politike Petra Velikog, ako već prije Petra Velikog neprekidno širenje područja carstva predstavlja lajt-motiv svekolike djelatnosti moskovskih vladara, dobila je ta politika tek od Petra Velikog sigurniju osnovu, i tek je Petar postavio temelj za širenje Rusije prema zapadu.

Zapravo, do Petrovih je vremena jedna od najkarakterističnijih osobina slavenske rase, koja začuđuje svakog istraživača, bila da se ona gotovo posvuda naseljavala u središtu kopna a morske je obale prepustila ostalim, neslavenskim plemenima. Gdje su se Slaveni i bili približili morskim obalama, posvuda su se pokorili nekoj stranoj vrhovnoj vlasti. Ruski narod dijelio je tu sudbinu s ostalim Slavenima. Prije svega kontinentalni narod, do vremena Petra Velikog nije bio kadar – s izuzetkom Bijeloga mora, koje je godišnje čitavih devet mjeseci pokriveno ledom – da zadobije izlaz na more. Mjesto na kojemu je sada Petrograd bilo je u toku tisuću godina predmet razmirica između Finaca, Šveda i Rusa. Ostale obalske pojase Istočnog mora, koji sada pripadaju Rusiji, obalu Crnoga mora – sve to osvojila je Rusija tek nakon Petrove smrti. To nije bilo dovoljno. Istodobno, kao da je trebalo istaknuti antipomorsku osobinu slavenske rase, nije još ni danas nijedan dio istočnomorske obale uistinu postao slavenski. Isto tako kao što to nije postala čerkeska i mingrelijska obala Crnoga mora.

Odmah od početka raskrstio je Petar sa svim tradicijama slavenske rase. »Voda je ono što je potrebno Rusiji« – te riječi postale su lozinka čitava njegova života. Osvajanje Azovskog mora bilo je cilj njegova prvoga rata s Turskom, osvajanje Istočnog mora rata sa Švedskom, osvajanje Crnoga mora drugoga rata s Turskom i osvajanje Kaspijskog mora njegova ratnog upada u Perziju.

»Ako se htjelo širiti samo lokalno, onda je za to dostajalo kopno; ako se željelo širiti svestrano, onda je voda bila za to prva potreba. Samo preoblikovanjem Moskve od zemlje bez mora u morem oplakivano carstvo mogla su biti slomljena nametnuta ograničenja ruske politike i stopljena u smjelu sintezu, koja sjedinjujući metodu neprimjetnog prodiranja mongolskog roba sa svjetskoosvajačkim tendencijama mongolskog vladara čini pogonsku snagu ruske moderne diplomacije.«

Ako se za opravdanje politike Petra Velikog kaže da nijedna velika nacija ne može postojati bez mora, da Rusija nije mogla ostaviti ušća Neve, Dona, Dnjepra i Buga u stranim rukama, da je Petar uzeo u posjed samo ono što je za razvitak njegove zemlje bilo apsolutno nužno, zaboravlja se pri tom važna činjenica – premještanje, za koje je bila potrebna snaga, glavnoga grada carstva iz unutrašnjosti kopna na morsku obalu, začudna smjelost s kojom je Petar osnovao novu rezidenciju na prvom osvojenom pojasu istočnomorske obale, gotovo na dometu topova s granice, stvorivši time za svoje posjede ekscentrični centar.

U ruskoj literaturi bjesni još danas ogorčena borba o vrijednosti epohe Petra Velikog, u kojoj su glavne struje – slavenofili i zapadu skloni (zapadnjaci) u svojim najnovijim modifikacijama – obilježene ili njihovom mržnjom ili odavanjem priznanja Petru Velikom. Prema riječima slavenofila Petar je Rusiju prinio na žrtvu trulom zapadu, naprotiv, prema riječima zapadnjaka, približio ju je evropskoj civilizaciji. U cijeloj toj polemičkoj literaturi o značenju toga glavnog Petrova djela, kojim je započeo petrogradski period ruske historije, teško je naći plastičniju karakteristiku od ovih Marxovih redaka:

»Premjestiti prijestolje cara iz Moskve u Petrograd značilo je dovesti ga u položaj u kojemu on čak nije mogao biti siguran od povreda, tako dugo dok nije bila pokorena

čitava obala od Libaua (let. Liepaja) do Tornea – zadatak koji je bio potpuno izvršen tek 1809. osvajanjem Finske. Petrograd je prozor kroz koji Rusija može nadzirati Evropu, rekao je Algarotti. Od početka je to bio izazov Evropi, i podstrek Rusiji na daljnja osvajanja. . . Petrograd, ekscentrični centar, središte izvan sredine carstva, ukazivao je od početka na periferiju koja je još imala biti privučena. Politiku Petra Velikog razlikuje dakle od one njegovih predaka ne samo osvajanje baltičkih provincija nego i premještanje glavnoga grada, koje otkriva pravi smisao toga baltičkog osvajanja. Petrograd nije bio kao Moskva centar za jednu rasu, nego sjedište vlade; nije bio polagano stvarano djelo naroda, nego momentalno djelo pojedinca; ne sredina od koje zrače osobitosti naroda bez mora, nego obalski grad u kojemu se one gube; ne tradicionalna jezgra nacionalnog razvitka, nego slobodno izabrana pozornica kozmopolitskih intriga. Premještanjem glavnoga grada Petar je presjekao i odvojio prirodne veze, koje su povezivale sistem neprijetnog prodiranja starih moskovskih careva s prirodnim sposobnostima i težnjama velike ruske rase. Tim što je svoj glavni grad premjestio na morsku obalu, otvoreno se narugao antipomorskim instinktima te rase i ponizio je na samo pogonski kotač u političkom mehanizmu. . . Premještanjem glavnoga grada objavio je Petar da on na istok i na svoje neposredne susjede želi djelovati posredstvom zapada. Ako je djelovanje istoka zbog stagnacije i ograničenih veza azijskih naroda bilo usko omeđeno, djelovanje zapada bit će istodobno neograničeno i svjetski obuhvatno zbog svoga pokretnog karaktera i svestranih veza zapadne Evrope. Premještanje glavnoga grada dokazuje tu namjeravanu promjenu načina akcije, i osvajanje baltičkih provincija pribavilo je za to potrebna sredstva, jer je Rusiji od početka osiguralo supremaciju među susjednim sjevernim državama; jer je Rusiju dovelo u neposredan i neprestani dodir sa svim točkama Evrope; jer je postavilo osnovu za važan savez s pomorskim silama koje su tim osvajanjem postale ovisne o Rusiji zbog njezinih brodograđevnih materijala. Ovisnost koja nije postojala tako dugo dok Moskva, veliki proizvođač većine tih materijala za brodogradnju, nije imala izlazne luke; dok Švedska, koja je držala zaposjednutim te izlaze, nije posjedovala zemlju iza njih.*

*Kao što su moskovski carevi, koji su svoja osvajanja novih područja poduzimali pretežno uz pomoć tatarskih kanova, bili prisiljeni Moskvu *tatarizirati*, tako je Petar Veliki, koji je želio djelovati pomoću zapada, bio prisiljen Rusiju *civilizirati*. Pošto je prigrabio baltičke provincije, jednim je zahvatom zgrabio za taj proces potrebne oruđe. One su mu davale ne samo diplomate i generale, dakle glave koje su mu bile potrebne za ostvarenje njegova sistema političke i militarističke akcije na zapadu; one su mu istodobno pribavile i vojsku birokrata, školskih učitelja i činovnika*, što su Rusima imali dati onaj premaz civilizacije, koji ih je osposobljavao za prihvaćanje tehničkih tekovina naroda zapada, a da ipak nisu usvojili njegove ideje.*

Ni Azovsko ni Crno more ni Kaspijsko jezero nisu mogli Petru otvoriti takav neposredan put u Evropu. . . Četiri rata ispunjavaju vojnički život Petra Velikog; prvi, upravljen protiv Turske, čiji su plodovi bili izgubljeni u drugome turskom ratu, nastavlja u nekom pogledu tradicionalnu borbu protiv Tatara. U drugom pogledu bio je to samo preludij rata protiv Švedske u kojemu je drugi turski rat činio tek epizodu a perzijski rat samo epilog. Tako rat protiv Švedske, koji je trajao dvadeset jednu godinu, ispunjava gotovo čitav vojnički život Petra Velikog. Uočimo li njegovu svrhu, njegove rezultate ili njegovo trajanje, možemo ga s pravom nazvati ratom Petra Velikog. Stožer Petrova stvaralačkog rada bio je osvajanje baltičke obale.

Marx je vjerovao da je napokon našao rješenje zadatka i da je riješio sfinginu zagonetku kad se pojavio ruski kolos. Istodobno je također utvrdio gdje je početak englesko-ruskog ropstva pod čijim jarmom pati Evropa njegova vremena.

*Kad promislimo da se pretvaranje moskovskog u velikorusko carstvo dogodilo preoblikovanjem poluazijske zemlje bez mora u vladajuću pomorsku silu na Istočnom moru,

* Marx je upotrijebio podrugljiv izraz Gamaschenknöpfen (dokoljenice na dugmad) koje su morali nositi po Petrovom naredenju kao u Evropi.

mora nam već sama ta činjenica nametnuti misao *nije li Engleska, najveća pomorska sila onoga vremena* – uz to još pomorska sila koja se nalazi upravo na ulazu u Istočno more, i ondje je od sredine sedamnaestog stoljeća imala ulogu odlučnog arbitra – nije li Engleska pri toj velikoj promjeni imala u igri svoje ruke? Da je ona morala biti ili glavni oslonac ili glavna zapreka za planove Petra Velikog, da je ona za vrijeme duge i strašne borbe između Švedske i Rusije morala biti jezičac na vagi, a kako nije sve svoje snage upotrijebila za zaštitu Švedske, ne navodi li to na sigurnu pretpostavku da je upotrijebila sva raspoloživa sredstva kako bi pomogla Moskovljaninu? A ipak se čini da se Engleska, u onome što se obično iznosi kao historija, jedva pojavljuje na pozornici te velike drame, i prikazuje se više kao promatrač nego kao sudionik. *Istinska historija* pokazat će nam da kanovi Zlatne horde nisu bili oruđe za ostvarenje planova Ivana III i njegovih prethodnika više nego što je Engleska bila oruđe Petra i njegovih nasljednika, čije je planove pomogla ostvariti.*

Pogledajmo sada što kaže »istinska historija«.

4. *Tatarski jaram i apsolutizam u Rusiji*

»Neodoljiv utjecaj« Rusije, koji od osamnaestog stoljeća začuđuje sve ljude što misle, i u prvom je polovici devetnaestog stoljeća bio nesumnjiv, za rusku je inteligenciju, koja je dovoljno jasno na vlastitim leđima osjećala politički pritisak ruskog kolosa, bio isto tako zagonetka kao i za zapadnoevropsku inteligenciju. Nprekidni razvitak i učvršćenje »države« povezani s potpunom pasivnošću »društva« pretvorili su sav ruski narod u kompaktnu masu, koju je ruski apsolutizam – s odlučnošću što nije prezala ni od kakve žrtve – bacao na plitice vage vanjske politike. Što je u zapadnoj Evropi jasnije izbijao na vidjelo antagonizam između »države« i »društva«, to je jači bivao kontrast između zapadne Evrope i Rusije. I kad su evropski vladari s neskrivenom zavisti željno bacali poglede na ruski apsolutizam, koji nije bio ograničen nikakvim parlamentom, i kad su ga demokratski elementi žestoko mrzili, nije bilo nikakve sumnje ni za jedne ni za druge da se vanjska politika moći Rusije zasniva na neosporivoj vladavini apsolutizma. I obratno, okolnost da su vanjska politika i njezini rezultati najjača strana ruskoga carizma još više učvršćuje njegov položaj u zemlji, i pomaže mu da svaki pokušaj opozicije nemilosrdno uguši. Još sada najugledniji predstavnici ruske historijske nauke povlače oštru granicu između zapadne Evrope i Rusije. Ondje na zapadu građansko je društvo stvorilo državu i daje ključ za razumijevanje historijskog razvojnog procesa. U Rusiji je naprotiv država stvorila »rusko građansko društvo«, država je bila pokretačka snaga ruske historije. Čujmo na primjer Miljukova:

»Riječ je o tome da država u nas ima golemi utjecaj na društvenu organizaciju, dok na zapadu društvena organizacija uvjetuje oblik države. Evropska je država tako reći izgrađena organski iznutra prema van, od donjega do gornjega kata... U nas (u Rusiji) išao je historijski razvitak u suprotnom pravcu – odozgo prema dolje... Ruska država ne samo da se nije imala boriti s isključivim pravima i povlasticama privatnih osoba i društvenih grupa, ona je sama morala te društvene grupe tek oživiti i potaknuti na djelovanje kako bi tu djelatnost iskoristila u vlastite svrhe.«²¹

Tu tradicionalnu predodžbu prihvaćali su i ruski revolucionari. I za njih nije bilo nikakve sumnje da ruski »društveni oblici zahvaljuju svoje postojanje državi«, da je ona stvorila društvene klase prema svojim mjerilima, da je ona

²¹ P. Miljukov, Skice za rusku historiju kulture, Petrograd 1898, 115 do 117.

ukupnom društvenom razvitku davala pravac, da je ona glavni izvor ugnjetavanja i izrabljivanja radničke klase. Povezanu s idealiziranjem seoskog poretka predmoskovske Rusije, tu su tezu jednako priznavali Bakunjin i Tkačev, i ona je bila osnova taktike i političke djelatnosti stranke »Narodna volja«. Ruski apsolutizam pretvorio se u žalosnu oporuku davnoprošlih vremena, koja u sadašnjosti nije imala nikakvih korijena, i samo je ometala društveni razvitak. Dok su se prvi ruski historičari bili više potrudili da dokažu kako je samodržavlje bilo korisno i kako bi Rusija morala biti zahvalna svome samodržavlju, nova škola ukazuje na to kako je bilo nužno i svrsishodno samodržavlje pod vanjskim historijskim uvjetima, u kojima se odigravala ruska historija. Te su misli zavladale tek šezdesetih godina, i odmah su naišle na opoziciju demokratskih struja koje su upozoravale na značenje »naroda« i »društva« u staroj ruskoj historiji i koje su ondje, gdje su spomenuti historičari vidjeli organski razvojni proces, gledale upornu borbu između »države« i »naroda«. U tatarskoj invaziji vidjele su one upravo onaj faktor koji je moskovskim knezovima pomogao da konačno slome tradicije Kijevske Rusije.

Najveći naučni autoritet, na koji se pozivaju pristalice tih shvaćanja, bio je bliski prijatelj Černjiševskog, poznati ruski historičar N. Kostomarov. Porpunije i sistematičnije izlaže on svoje poglede u monografiji: »Porijeklo samodržavlja u staroj Rusiji«, koja se pojavila petnaest godina nakon objavljivanja spomenutoga Marxova članka. Sličnost pojedinih osnovnih ideja toga rada s Marxovim shvaćanjima o značenju tatarskog jarma mjestimično je tolika da su doslovno međusobno suglasni, kao što na primjer pokazuje ovaj citat:

»U predtatarskom razdoblju nisu bili stvoreni nikakvi temelji za buduće samodržavlje u Rusiji, a još je manje postojala svjesna težnja za tim... S tatarskim osvajanjem dogodio se brži i nagliji preokret... Do tada Rusija nije imala nikakvoga vrhovnog vladara, a sada se on prvi put pojavljuje u liku strašnog osvajača, kana. Osvajena snagom njegova oružja, postala je Rusija njegov ratni plijen, njegovo vlasništvo; svi Rusi, od knezova do posljednjeg kmeta, postali su bez iznimke njegovi robovi. I u tome ropstvu našla je Rusija svoje jedinstvo, na koje u razdoblju slobode nije bila mislila. Kanovi su uzdigli stalež najstarijih knezova, dali mu moć i snagu... To je bilo postignuto pokornošću i ulaganjem vrhovnom vladaru... Puzalaštvo pred osvajačem služilo je kao jedino jamstvo mira u zemlji...«²²

Marx ne šteti tamne boje pri opisivanju svih grozota moskovskih knezova. Isto tako postupaju Kostomarov i njegovi pristalice. Ali dok su posljednji težili odvojiti knezove od naroda i, nakon nemilosrdnog razaranja legendi o osobnom junaštvu moskovskih Ivana, Dimitrija i Vasilija, ukazuju na uporni otpor i junačku borbu naroda protiv Tatara, Marx u ruskom narodu ne nalazi osobine koje priznaje Španjolcima. Zaveden svojom osnovnom idejom, on zaboravlja kako je i Španjolcima trebalo više od stotinu godina da zbace vlast Arapa. Sam Kostomarov, koji svojom bezobzirnom kritikom razara legendu o osobnom junaštvu kneza Dimitrija Donskog, pod kojim je Tatarima bio nanesen prvi ozbiljan poraz, karakterizira bitku na Kulikovskom polju (1380) riječima koje se obično upotrebljavaju pri karakteriziranju bitke kod Las Navas de Toloza.

Marx je potpuno u pravu kad ukazuje na duboku razliku normanske (Kijevske) Rusije od moskovske. Kao što se malo može carstvo Ottonâ nazvati kolijevkom

²² N. Kostomarov, Porijeklo samodržavlja u staroj Rusiji, Sabrana djela, sv. 5, 5 do 95, Petrograd 1905.

Brandenburga, tako se malo može Kijevska Rusija smatrati kolijevkom Moskve. Ali iz toga nipošto ne slijedi pretpostavka da je između tih dvaju razdoblja ruske historije postojala nepremostiva suprotnost. Ne smije se također zaboraviti da tatarska invazija nije zatekla Kijevsku Rusiju ni približno u stanju u kakvom je bila za vrijeme svoga procvata od desetog do dvanaestog stoljeća. Iako je već u vrijeme svoga cvata bila na velikom narodnom putu kojim su se iz dubine Azije izljevale bujice nomada prema zapadnoj Evropi; iako se u to vrijeme morala boriti s Hazarima, Pečenjima i Polovcima (Kumanima), uspjelo joj je ipak odbiti te napade. Kijev je tada bio cvatući trgovački grad koji se nalazio na trgovačkom putu između skandinavskih zemalja i Carigrada. Ali u vrijeme kad je Njemačka, koja se do tada dugo nalazila postrance od glavnih putova svjetske trgovine i samo malo Rajnom dolazila s njima u doticaj, od početka križarskih ratova i prijelaza težišta svjetske trgovine iz Carigrada u Italiju, napustila sistem prirodne privrede, Kijev je prestao igrati svoju dosadašnju ulogu posrednika između skandinavskih zemalja i Carigrada. Proizvodi lova i ribolova, koji su dotad odlazili u Kijev, prevoženi su sada preko Pskova i Novgoroda na Istočno more, gdje je trgovina upravo u dvanaestom i trinaestom stoljeću naglo izmijenila svoj karakter i gradovi Lübeck i Wisby počeli se brzo razvijati. U vrijeme tatarske invazije Kijev je već odavno bio izgubio svoju trgovinsku važnost, i težište se političkog i ekonomskog života bilo pomaklo s jugozapada na sjeveroistok.

Tatarska opasnost odigrala je u historiji nastanka države u Rusiji istu ulogu kao turska opasnost u Austro-Ugarskoj i saracenska opasnost u Španjolskoj. Kako je ona prisilila zemlje da napregnu sve svoje vojničke snage, sukob je bio odlučan u korist onoga njihova dijela koji je mogao podići najjaču vojnu silu; ali pitanje nisu riješila osobna svojstva Habsburgovaca, Hohenzollerna, Rjurikovića, nego ekonomska i financijska sredstva područja na čijem su čelu oni bili. Najbolji je dokaz za to historija ruskog samodržavlja, koje se od Ivana III, za vrijeme njegove vladavine, prema općem shvaćanju konačno ukorijenilo u Rusiji. Za čitavo vrijeme trajanja »pretkapitalističkih odnosa« sve do epohe velikih reformi u šezdesetim godinama devetnaestog stoljeća ne čini se ono ni pošto kao jedina pogonska snaga društvenog razvitka. Njegov karakter i čak njegov vanjski oblik neprekidno su se mijenjali. Kao i zapadna Evropa, proživjela je i Rusija razvojni proces staleške monarhije. I ako se taj proces, jednako kao i proces nestajanja staleške monarhije, u Rusiji otegao, ako je vladavina apsolutne monarhije potrajala duže nego u nekim zemljama zapadne Evrope, može i mora ta okolnost također biti objašnjena kao i analogan razvitak apsolutne monarhije u Pruskoj i Austriji. Elementi od kojih je nastao apsolutizam u Rusiji čini se da su isto tako malo njezin proizvod kao što se elementi od kojih je apsolutizam nastao u Pruskoj mogu smatrati njezinim proizvodom.

Marx se nije obazirao na te unutrašnje uvjete razvitka apsolutizma u Rusiji. Zato su u njegovu prikazu ruske historije iščezla dva stoljeća, od Ivana III do Petra I, koja se ističu temeljitim pomjeranjem društvenih klasa. Dovoljno je ukazati na to da na početku toga razdoblja još nalazimo stalež slobodnih seljaka koji su za Petra I konačno postali kmetovi. Kao i u Njemačkoj, javlja se i ovdje kapitalističko razdoblje na selu kao razdoblje poljoprivrednih veleposjeda na osnovi kmetске tlake. Pobjeda apsolutne monarhije nad starim nasljednim plemstvom kupljena je na trošak staleža slobodnih seljaka, koji je

pao žrtvom novom plemstvu. I upravo u vrijeme kad je ruski apsolutizam u punom sjaju svoje moći stupio u evropsku arenu, postao je konačno oružje u rukama plemstva. Osamnaesto je stoljeće epoha nepodijeljene vladavine plemstva koja svoj vrhunac dostiže za vladanja Katarine II, te odane »prijateljice« evropskih enciklopedista.

Budući da nije obratio pažnju na čitavu rusku historiju od Ivana III do Petra I, Marx je sebi zatvorio i put razumijevanja vanjske politike Rusije. Kako je malo Rusiji pomogla moć koju je, prema Marxovim riječima, lukavstvom zadobila od Zlatne horde, pokazuje historija Rusije u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću, kad je bila prisiljena voditi neprestanu borbu: na sjeveru sa Švedskom, na zapadu s Livonijom i Poljskom, na jugu s krimskim Tatarima i zatim s Turcima, na istoku također s Tatarima. Gotovo kao da se ponavljala historija Pruske, opisuju ruski historičari proces pretvaranja Rusije u militarističku monarhiju pod utjecajem tih neprekidnih ratova, koji su mnoga područja moskovske Rusije pustošili nerazmjerno jače i sistematičnije nego tatarski jaram. Krimski kan ponašao se bez imalo poštovanja prema nasljednicima Džingis-kana i zahtijevao svoj danak isto tako ustrajno kao i kanovi Zlatne horde. Dok su Venecijanci, papa i car Maksimilijan potkraj petnaestog stoljeća još pokušavali privući Moskvu da sudjeluje u borbi protiv »turske opasnosti«, protekle su gotovo dvije stotine godina prije nego što se Rusija, u osamnaestom stoljeću, činila tako ojačanom da je prestala biti *quantité négligeable* u evropskoj politici.

Jedan od razloga koji su usporili tempo razvitka Rusije bio je onaj isti kojim Marx objašnjava stagnaciju razvitka Njemačke od šesnaestog stoljeća – nova promjena trgovačkih putova. Karakteristično je da se uporna borba između Poljske i Livonije s jedne strane i Rusije s druge radi vlasti nad Istočnim morem odigravala upravo u vrijeme kad se težište svjetske trgovine premjestilo s baltičkog meridijana na obale Atlantskog oceana. Propadanje hanzeatskih gradova bilo je za trgovinu Novgoroda jači udarac nego njegova ovisnost o Moskvi. Konkurencija livonskih gradova i švedskih trgovaca zadala je oslabljenoj Hansi posljednji udarac. Njezino političko značenje opadalo je istodobno s njezinom ekonomskom moći.

Vlast nad Istočnim morem prešla je od Poljaka Švedima, koji su konačno zatvorili Rusima izlaz na Istočno more. Narvu, koju su Rusi bili osvojili godine 1558, morali su 1581. ponovno odstupiti Švedima. Tako je Rusija, čija je trgovina stjecanjem Kazana i Astrahana dobila snažan podstrek, izgubila mogućnost samostalne trgovine na Istočnom moru, i to upravo u vrijeme kad je Sibir bio priključen ruskom carstvu i kad je Volga u čitavom svom toku postala ruska. Rusiji je zbog toga prijetila potpuna ekonomska stagnacija. Ali trgovina sa zapadnom Evropom, koja je dotad išla uglavnom preko Istočnog mora, našla je novi izlaz. Englezi su sebi prokrčili novi put kroz Bijelo more. Da bismo razumjeli kako su se u osamnaestom stoljeću oblikovali ti odnosi između Engleske i Rusije, moramo upoznati ulogu koju je Engleska imala pri »evropeiziranju« Rusije.

5. *Evropeiziranje Rusije engleskom trgovinom*

Zbog velike uloge koju je kolonijalni sistem igrao kao jedan od najvažnijih momenata prvobitne akumulacije kapitala često se zaboravlja da klasična zemlja kapitalizma, Engleska, do sedamnaestog stoljeća nije posjedovala gotovo nikakve

kolonije, i da se tek od druge polovice toga stoljeća može govoriti o Engleskoj kao o kolonijalnoj sili.

U vrijeme kad su se Portugalci i Španjolci postupno dočepali Novoga svijeta i trgovine azijskim proizvodima, Englezi su bili zaposleni time da se oslobode ovisnosti o hanzeatskim gradovima, u čijim je rukama bila čitava njihova vanjska trgovina. Godine 1553. bila je opremljena ekspedicija koja se imala sjevero-istočnim pravcem uputiti u Indiju. Ekspedicija je završila fijaskom. Njezin vođa Willoughby potonuo je s dva broda, ali je kapetan trećega broda »Dobro poduzeće«, Richard Chancellor, zalutao na obali Bijeloga mora, na ušću sjeverne Dvine. Odatle je dospio u Moskvu gdje ga je Ivan Grozni vrlo prijateljski primio.²³ Kad se Chancellor vratio u London, dobilo je njegovo društvo charter (povelju) o monopolu trgovine s Rusijom i svim zemljama koje otkrije. Bilo je to društvo »*Merchant Adventurers for the Discovery of Lands, Countries, Isles, not before known or frequented by any English*«, poznatije pod imenom *Muscovy* ili *Russian Company*, pod kojim se javlja i u Marxa. Poslije »*Merchant Adventurer of England*«, koje je svoj charter dobilo 1505, bilo je to najznačajnije regulirano trgovačko društvo šesnaestog stoljeća.

Za *Russian Company* bilo je odobreno pravo bescarinske trgovine svom robom u cijeloj Rusiji.

Ali su tragove Engleza slijedili Holandani. Budući da su se pojavili kasnije od Engleza, dobili su manje privilegija i morali su često pribjegavati engleskom posredovanju. Odnosi između konkurenata uskoro su se zaoštrili, i Holandani su se laćali svakoga sredstva da Engleze istisnu iz njihova monopolskog položaja. Ukazivali su na to da Englezi trguju tuđom robom i za nju zahtijevaju nečuvane cijene.

Kao naknadu za privilegije koje je odobrio Englezima, nadao se Ivan Grozni da će od Engleske dobiti pomoć u borbi protiv Poljske i Švedske. Ali je Elizabeta uporno odbijala da uđe u savez s Rusijom — ne možda zbog toga što se bojala jačanja Rusije, nego jer je takav savez mogao koristiti samo Rusiji, a za Englesku je bio potpuno bezvrijedan.

»Ukoliko se Engleska isticala kao trgovačka država, utoliko su njezini interesi postajali neprijateljski interesima Španjolske, velike trgovačke sile šesnaestog stoljeća koja je vladala zapadnim obalama Sredozemnog mora i težila samovladi na oceanu. Gotovo posvuda gdje se pokušala razviti engleska je trgovina našla od Španjolaca zatvoren ili bar ograničen put... Španjolska je postala u šesnaestom stoljeću 'zakleti neprijatelj' Engleske, uzor svih grozota za Britanca.«²⁴

Ta suprotnost određivala je svu vanjsku politiku Engleske za vrijeme Elizabete. Stvoriti sebi nove neprijatelje neposredno pred Armadom bilo bi vrlo nerazborito, to više što su englesko-ruski trgovinski odnosi na Istočnom moru bili pobudili nezadovoljstvo istočnomorskih država.

Upornost Engleske napokon je ogorčila cara, i nakon pakosnog pisma Elizabeti ukinuo je 1570. sve engleske privilegije i pravo na trgovinu s Perzijom. *Russian Company* smjesta je nadala dreku i obratila se Elizabeti s molbom da zaštiti englesku trgovinu od propasti. Tek 1580. pretvorio je Ivan svoj gnjev u milost,

²³ Livonija, Poljska i Švedska nisu htjele dopustiti da za Rusiju prolaze ni oružje ni tehničari. Malo prije toga nije uspio pokušaj da se u Rusiju dovede nekoliko desetaka obrtnika, slagara i liječnika. Car Rudolf III nije postupao bolje.

²⁴ *Karl Kautsky*, Thomas More i njegova utopija, Stuttgart 1907, 237, 238.

kad je bio prinuđen da se molbom obrati Engleskoj radi isporučivanja ratnih materijala za rat s Poljskom i Švedskom. Elizabeta se požurila da mu ispuni molbu, i u proljeće 1584. bilo je u Rusiju otpremljeno trinaest brodova natovarenih svakojakim ratnim materijalima. Novi Ivanov prijedlog da zaključe savez protiv Stjepana Batoryja bio je odbijen. Usprkos spletkama Holandana, morao je Ivan ponovo potvrditi privilegije Englezima, jer je u to vrijeme konačno bio izgubio sve što je bio osvojio na Istočnom moru. Kad je Ivan Grozni uskoro zatim umro (1584), rekao je jedan od najgorčnijih neprijatelja Engleza i zaštitnik njemačke trgovine, djak (državni sekretar) Ščelkalov (kojega su Englezi okrivljavali da je podmićen od Holandana), engleskom poslaniku: »Umro je engleski car!«²⁵

Vidimo da je Engleska izuzetno cijenila trgovinske odnose s Rusijom, a naprotiv uporno odbijala svaki politički savez s tim carstvom i ponašala se prema Rusiji kao prema koloniji. Pitanje kome će pripasti vlast nad Istočnim morem Englesku je tada malo interesiralo. Bila je jednako malo sklona podržati Švedsku kao i Rusiju. Na prvom mjestu bili su joj njezini trgovinski interesi i želje da održi monopol trgovine s Rusijom preko Bijeloga mora, gdje se manje bojala konkurencije Holandana i Šveda. Godine 1584. bio je na ušću Dvina osnovan novi grad s imenom »Nowija Cholmogory«, koje je 1637. bilo promijenjeno u Arhangelsk. Do osnivanja Petrograda bila je to najvažnija trgovinska luka Rusije, preko koje je išla sva ruska trgovina. Najvažniji izvozni artikli za Englesku bili su: krzno, koža, lan, konoplja, užad, drvo za jarbole, loj, smola i katran. Englezi su u Rusiju donosili uglavnom vunene i svilene tkanine, sukno, galanterijsku robu, šećer, papir i metale.

Takozvano »smutnoje vremena« nakon kraja dinastije Rjurikovića jako je utjecalo na engleski trgovinski promet.

Godine 1617. bio je u Stolbowou zaključen mir, pri čemu je engleski poslanik kritizirao intrige holandskih poslanika koji su također igrali ulogu posrednika. Englezi su počeli osjećati konkurenciju Holandana, koji su tada zauzimali istaknuto mjesto u istočnoj trgovini. Uz to je još sve više jačala opozicija moskovskih trgovaca, s kojima je nova dinastija Romanova morala ozbiljno računati.

Moskovski trgovački stalež napokon je postigao da Englezima bude oduzeto pravo na bescarinsku trgovinu s Perzijom. To je bio samo prvi korak. Engleska revolucija pružila je željeni povod da se Englezima oduzmu privilegije koje su uživali gotovo čitavo stoljeće. Oni koji su se na pobunjene Engleze najviše ljutili i u savezu s moskovskim trgovačkim staležom rusku vladu protiv njih najžešće huškali, bili su holandski protestanti i republikanci.

Godine 1646. podnijeli su moskovski trgovci caru Alekseju žalbu protiv inozemnih trgovaca i zamolili da ih zaštiti od propasti.

»Sve trgovinske grane koje smo mi oduvijek držali u rukama preoteli su engleski Nijemci, i zato smo mi zaostali u svom prastarom zanimanju i ne putujemo više u Arhangelsk.« Englezi su »u čitavom moskovskom carstvu prouzročili glad; oni u gradovima kupuju meso, kruh i ostale živežne namirnice i izvoze u svoju zemlju«. Svojoj su žalbi dodali dokaz koji je za vladu morao biti naročito uvjerljiv: Englezi »kradu caru carine«. Nadalje su okrivljavali en-

²⁵ N. Kostomarov, Opis trgovine moskovske države u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću (Sabrana djela, sv. 8, 284, Petrograd 1906).

gleske trgovce tvrdeći da se oni ne mogu pozivati na svoj charter, jer »engleski su trgovci otpali od svoga kralja Karla i bore se protiv njega četvrtu godinu«.

Tek 1. lipnja 1649, nako pogubljenja Karla I, bili su na osnovi carskog ukaza svi engleski trgovci protjerani iz Moskve i ostalih gradova: »Naš veliki vladar doznao je da su svi Englezi počinili grozan zločin: ubili su svog kralja Karla, i zbog takvog zločina od sada nema za njih više mjesta u Moskovskom carstvu.«

Ali ljutnja nije bila tako jaka da bi se potpuno odustalo od engleske trgovine. Englezi su zadržali pravo da dolaze u Arhangelsk, ali im je bilo oduzeto pravo na bescarinsko trgovanje. Za *Russian Company* bio je to svakako strašan udarac.

Crnac je odigrao svoju ulogu, ali nije otišao. Englezi su bili prisiljeni da odustanu od bescarinske trgovine. Holandani su postigli da u konkurenciji s Englezima budu ravnopravni.

Rusija je tada bila već čvrstim vanjskotrgovinskim vezama povezana s Evropom. Upravo u sedamnaestom stoljeću počeo je pod utjecajem Engleza i Holandana takozvani proces »evropeiziranja Rusije«.

Novčana privreda, čiji je razvitak u šesnaestom stoljeću bio zakočen, a do procesa premještanja trgovačkih putova završen, počela se odmah nakon »smutnoje vremena« (početak sedamnaestog stoljeća) brzo razvijati. Na najvažnijim putovima prema Moskvi i odatle prema Arhangelsku nastao je niz novih trgovačkih centara. Iz Moskve je vodilo šest trgovačkih putova: »Moskva je bila središte trgovine za čitavo carstvo. Njezina je važnost bila pojačana time što se sama vlada bavila trgovačkim operacijama, čak je sam car — kako se izrazio neki Englez — bio prvi trgovac Rusije.«²⁶ Iz Moskve se roba prevozila preko Jaroslava, Rostova, Perejaslava u Vologdu, gdje su Englezi kupovali dopremljeni lan, gdje su imali skladište za svoju robu, i odakle je ona bila dalje dopremana u Arhangelsk. Uz Moskvu je u središtu Rusije procvao Njižnij Novgorod, koji je u sedamnaestom stoljeću postao skladište svih roba dovoženih iz svih pravaca: iz Astrahana je dolazila azijska roba, iz Arhangelska zapadnoevropska, iz Kazana sibirski i iz Moskve tamošnji proizvodi koji su bili određeni za istok. Njižnij Novgorod postao je i važno središte trgovine žitom, gdje se žito kupovalo i otpremalo za sjeverne provincije. Posredstvom prave mreže malih agenata obuhvatili su veletrgovci čitavu zemlju i prigrabili cjelokupnu unutrašnju trgovinu.

U sedamnaestom stoljeću počelo je, uz pomoć Holandana, Engleza i Hamburgana, uvođenje industrije u Rusiju.

Moskva je u drugoj polovici sedamnaestog stoljeća postala središte u koje su masovno pritjecali obrtnici, tehničari, pustolovi i artisti. Prema svjedočanstvu Oleariusa nabrojeno je u samoj Moskvi oko sredine sedamnaestog stoljeća oko tisuću protestantskih obitelji — poglavito Engleza, Škota i Holandana. »Njemačko predgrađe« (*Nemeckaja sloboda*) bilo je samo po imenu njemačko. Najbrojnije zastupljeni bili su Englezi i Škoti. Ista revolucija, koja je moskovskoj vladi dala povod da Englezima oduzme njihove privilegije, natjerala je u Moskvu Cromwellom nezadovoljne Drumonda, Hamiltona, Dalziela, Crawforda, Grahama, Leslija, Gordona. U takvoj atmosferi usvojio je Petar ne samo evropsku kulturu nego i simpatije za dinastiju engleskih Stuartovaca.

²⁶ N. Kostomarov, na istom mjestu, str. 284.

Ne samo u Petrovo vrijeme, nego već i prije počeo je proces centralizacije Rusije. Još prije njega bio je poduzet niz reformi na području ratovanja i financijske organizacije. Razvitak novčane privrede omogućio je da se novčanim davanjima i porezima ukinu naturalna davanja i porezi. Zemaljski staleži (zemski sobory), koji su u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću igrali veliku ulogu, bili su ukinuti. Reforma provincijske i gradske uprave bila je sebi prokrčila put. Ali osobenost vanjskih formi, koje je poprimio taj proces nastajanja apsolutne monarhije u Rusiji, ne skriva ni najmanje identičnost njegovih glavnih crta s odgovarajućim procesom u zapadnoj Evropi, kako je ocrtao Karl Kautsky u svojem »Thomasu Moreu«.

»Bilo je prirodno da se nova politička centralna moć iskristalizira oko osobe zemaljskog vladara, da on čini vrh centralizirane uprave. Njegovi interesi i interesi trgovine bili su isti. . . Trgovini je bila potrebna armija radi čuvanja njezinih interesa i prema vani i prema unutra. . . Ali je nova država trebala kneza ne samo kao vrhovnog ratnog zapovjednika. Bio joj je potreban i kao vladar državne uprave. Feudalni partikularistički upravni aparat bio se slomio, ali novi centralizirani upravni mehanizam, birokracija, bio je tek na početku. Politički centralizam, koji je za robnu proizvodnju s razvijenom trgovinom na pragu kapitalističkog načina proizvodnje bio ekonomska nužnost da bi podržao ekonomsku centralizaciju, kao što je i obratno, ona njega uvjetovala i podržavala, tom je centralizmu u početku bio potreban osobni vrh, koji bi bio dovoljno jak da održi jedinstvo uprave nasuprot elementima što su težili razjedinjenju, naime nasuprot plemstvu. Tu je snagu imao samo zapovjednik armije. Sjedinjenje svih sredstava moći vojnog i administrativnog aparata u jednoj ruci, drugim riječima, kneževski apsolutizam, bio je ekonomska nužnost za vrijeme reformacije i još vrlo dugo nakon nje.«²⁷

Ista ekonomska nužnost postojala je i za Rusiju. U Petru Velikom nalazi on onaj osobni vrh, koji po svojoj energiji i svojoj predanosti ideji države stoji na istom stupnju kao klasični predstavnici toga tipa. I samo zato što nije zapazio da je Petar bio istinski proizvod evropskog kapitalizma u usponu, mogao je Marx u njemu gledati moderniziranog Tatarina; pitanje pripada li Rusija Aziji ili Evropi, bilo je već potkraj sedamnaestog stoljeća konačno riješeno. Pravi krsni kumovi Rusije, njezini odgojitelji, bile su dvije najznačajnije trgovinske i industrijske zemlje toga doba — Engleska i Holandija.

6. Značenje ruske trgovine za Englesku

Ali trgovinski odnosi između Engleske i Rusije imali su i za Englesku veliko značenje. U drugoj polovici šesnaestog stoljeća služila je ta trgovina, zajedno s gusarstvom i trgovinom robovima, kao jedan od najvažnijih izvora prvobitne akumulacije kapitala. Kad je bio slomljen monopol Hanse na Istočnom moru, prešla je prevlast u istočnoj trgovini na Holandiju, i ona ju je održala do osamnaestog stoljeća. Pokušaj Engleske da prigrabi nasljeđe Hanse završio se najprije neuspjehom, i *Eastland Company*, koja je svoj charter bila dobila 1579, nije mogla u toku cijelog stoljeća slomiti konkurenciju Holandana. Prema Childovim riječima, na kraju sedamnaestog stoljeća holandska je trgovina desetorostruko nadmašivala englesku.

²⁷ Karl Kautsky, Thomas More i njegova utopija, Stuttgart 1907, 17 do 18.

Ali je *Russian Company* igrala važnu ulogu u još jednom pogledu. Ona je organizirala kitolovstvo u blizini Spitzberga.

Suprotnost između Holanđana i Engleza, koja je za vrijeme Cromwella dovela do otvorenog raskida, bila je u prvoj polovici sedamnaestog stoljeća pothranjivana konkurencijom na području kolonijalne trgovine jednako kao i borbom za ovladavanje sjevernim i ruskim tržištem. Trgovina s Rusijom bila je ne manje unosna od kolonijalne trgovine.

Tako su u Rusiji nastali »britanski interesi« kojima je bila potrebna diplomatska zaštita. Kao što su u Nizozemskoj, skandinavskim zemljama i u Njemačkoj ulogu diplomatskih predstavnika Engleske igrali pretežno članovi društva *Merchant Adventurers of England*, tako su kao diplomatski predstavnici u Rusiji bili članovi *Russian Company*. Pri zaključenju mira u Stolbowou predstavnik Engleske bio je član upravnog vijeća toga društva, Merick.

»Kolonijalni sistem omogućio je da trgovina i brodarstvo sazrijevaju kao u stakleniku. Društva *monopolija* (Luther) bila su snažna poluga koncentracije kapitala. Iždikalim manufakturama osiguravala je kolonija tržišnu prođu i tržišnim monopolom pojačanu akumulaciju kapitala« (Marx).

Od godine 1550. do 1650. igrala su monopolna društva u Engleskoj glavnu ulogu. Evropa je ostala najvažnije područje njihova djelovanja. Iza njih stajala je procvjetala industrija vune. Ako je Engleska mogla sebi na početku osamnaestog stoljeća osigurati trgovinsku supremaciju, zahvaljuje to već tada svojoj industrijskoj prevlasti. Istočnoindijska kompanija igrala je do kraja sedamnaestog stoljeća još beznačajnu ulogu u usporedbi s *Merchant Adventurers of England* koja je engleskoj industriji vune osigurala prođu preko Antwerpena i Hamburga, i u usporedbi s *Russian Company* koja je organizirala prodaju u Rusiji. Potpuno je razumljivo da je *Russian Company* imala velik utjecaj i mogla »dići galamu«. Da se vodilo računa o njezinoj galami, vidjeli smo za vrijeme čitavog trajanja odnosa između Engleske i Rusije. Mora se još uzeti u obzir da su se među članovima i ruskog i Hamburškog trgovačkog društva nalazili mnogi zastupnici iz reda »gentlemana«. Kao što u popisu članova Hamburške kompanije nailazimo na imena kao Sidney, earl of Leicester, earl of Carlisle²⁸, lord Churchill, lord Ashley itd., tako su među osnivačima *Russian Company* marquis of Winchester, kao i earli of Arudel, Bedford i Pembroke. Ali u prvoj polovici sedamnaestog stoljeća njihova »galama« nije bila dovoljno jaka da zagluši galamu zastupnika ostalih »britanskih interesa«. Dok su odnosi između ruske i Hamburške kompanije i nadalje bili prijateljski, već potkraj šesnaestog stoljeća nastale su kompanije čiji se interesi nisu slagali s interesima *Russian Company*. Podsjetimo se da procvat ove posljednje, za razliku od Hamburške kompanije, nije ovisio samo o prodi engleske manufakturne robe u Rusiji, nego i o uspješnom toku kitolovstva u Sjevernom ledenom moru i o tranzitnoj trgovini perzijskom svilom preko Rusije. Potpuno je prirodno da su njezini interesi došli u sukob s interesima *Eastland Company* koja je, osnovana 1579. za trgovinu na Istočnom moru, imala zabranu da preko Narve trguje s Rusijom, ali se razumljivo nije baš pridržavala te zabrane, i isto tako s interesima *Turkey Company*, koja je bila osnovana 1581. i odmah počela kupovati sirovu svilu u Perziji. Ako se konkurencija prve pokazala neopasna, konkurencija druge pojačavala se neprekidno u toku cijeloga sedamnaestog

²⁸ Onaj koji je 1664. neuspješno pokušao obnoviti privilegije Engleza u Rusiji.

stoljeća, između ostalog i zbog toga što pogubljenje Karla I nije ni najmanje utjecalo na turske sultane.²⁹

Ali se ta konkurencija odnosila samo na jedno područje, na trgovinu sirovom svilom, u kojoj su i *Russian Company* i *Turkey Company* uskoro naišle na neusporedivo opasnijeg protivnika u liku *East Indian Company*. Iako *Russian Company* još u osamnaestom stoljeću nije bila izgubila nadu da će prigrabiti trgovinu perzijskom svilom, već je potkraj sedamnaestog stoljeća morala koncentrirati svoju pažnju na trgovinu ruskim proizvodima, to više što je kito-lovstvo, zbog opadanja broja kitova, postajalo sve manje unosno, i poslije osnivanja *Hudson Bay Company* u Sjevernoj Americi godine 1670. izgubilo za nju veće značenje. S iste strane zaprijetila joj je i konkurencija na području trgovine različitim brodograđevnim materijalima (*Naval Stores*).

Takav je bio položaj *Russian Company* na početku osamnaestog stoljeća. Godine 1699. bili su dokrajčeni vječiti sukobi, što su bili nastali s pojavom takozvanih »interlopers«, tj. Engleza koje su bili primamili visoki dohoci ruske trgovine, ali su trgovali bez odobrenja društva i nisu htjeli plaćati visoku članarinu: te je godine članarina snižena na pet funti sterlinga, i trgovina je *de facto* prestala da bude monopol. Ali je *Russian Company* sada kao i prije ostala zastupnica interesa trgovine s Rusijom, i nadalje ih branila u Cityju i parlamentu.

Ali, kako smo vidjeli, ona nije bila jedino trgovačko društvo. Uz njezinu »galamu« odjekivala je i »galama« ostalih zainteresiranih kompanija ili grupa trgovaca i industrijalaca. Nema nimalo sumnje da su te grupe nastojale u vlastitom interesu utjecati na vladu i usmjeravati njezinu politiku. Ali što su kompliciraniji postajali industrijski i trgovinski interesi, što opsežnije i brojnije vanjske veze i što složeniji odnosi s ostalim zemljama, to se upornije i ogorčenije morala rasplamsavati borba između tih različitih grupa. Prije od ostalih pobjeđivala je ona od njih čiji su privatni interesi u određeno vrijeme bili u skladu s općim pravcem vanjske politike, koju su u krajnjoj liniji određivali zajednički interesi ukupne »nacionalne« trgovine.

U Elizabetino vrijeme englesku vanjsku politiku određivala je suprotnost između Engleske i Španjolske. Zbog toga je postojao savez s Nizozemskom. Odnosi s Francuskom imali su također općenito prijateljski karakter, dok je Francuska nastavljala svoju staru borbu protiv španjolskih Habsburgovaca.

U prvoj polovici sedamnaestog stoljeća razvila se i produbila suprotnost između Engleske i Holandije, koja je za Cromwella dovela do dugotrajnog rata. Od posljednje četvrtine sedamnaestog stoljeća pretvorila se i Francuska u isto takvog zakletog neprijatelja Engleske kao što je bila u vrijeme stogodišnjeg rata. Holandija se naprotiv pretvorila, prema riječima Friedricha II, u čamac engleskog broda. Saveznici Francuske postali su neprijatelji Engleske, i obratno. Takozvani sistem političke ravnoteže bio je određen suprotnošću između Francuske i država koje su je slijedile, s jedne strane, i Engleske, Austrije i Holandije s druge.

Rusija nije nalazila mjesta ni u jednoj od tih kombinacija. Dok je potkraj sedamnaestog stoljeća turska opasnost ponukala papu, Veneciju i cara Maksi-

²⁹ Godinu dana prije Karlova pogubljenja, 18. kolovoza 1648, bio je Ibrahim I »zakonskim« putem smijenjen i umoren. Bio je to prvi sultan kojega je stigla takva sudbina.

milijana na neuspjeli pokušaj da Rusiju uvuku u evropske poslove, sada je

naprotiv Rusija bila prisiljena da traži — i što se više bližio kraj sedamnaestog stoljeća, to ustrajnije — savez s evropskim državama. Neposredni neprijatelji Rusije bili su sada Poljska, Švedska i Turska. Ali u svim tim zemljama prevladavao je utjecaj Francuske koja se njima služila protiv Habsburgovaca. Ipak, tako dugo dok englesku vanjsku politiku nije određivala suprotnost prema Francuskoj, politički nije bio moguć englesko-ruski savez. To su napokon shvatili i moskovski diplomati, i više nisu dosađivali Engleskoj sa svojim prijedlozima. Loše upućeni u političke odnose zapadne Evrope, predložili su godine 1687. Luju XIV savez, ali je on kategorički izjavio da »između Francuske i cara vlada vječno neprijateljstvo, a između sultana i kralja, naprotiv, vječni mir i čvrsto prijateljstvo«.

Rusija je sudjelovala u Svetoj ligi protiv Turaka, ali se s njom postupalo kao s trećerazrednom silom. Do sjevernog rata Rusija nije nikad bila uzimana u obzir pri političkim kombinacijama zapadne Evrope.

Na početku osamnaestog stoljeća, kad je rat za španjolsko nasljeđe pao u isto vrijeme sa sjevernim ratom, položaj se promijenio. Nastala je mogućnost za savez između Engleske i Rusije. Ali je li se ta mogućnost — kako Marx misli — pretvorila u stvarnost? Je li uistinu oligarhija, koja je poslije 1689. u Engleskoj prigrabila prevlast, u savezu s *Russian Company* sistematski podržavala Rusiju, i je li joj pomagala da uništi Švedsku? Istinska historija već nam je pokazala da tatarski kanovi nisu stvorili Petrov apsolutizam, da je Moskvu »evropeizirao« englesko-holandski kapital, da je Engleska isto tako malo »kriva« za uzdizanje Rusije kao i za uzdizanje Japana. Pogledajmo sada odgovara li istini da zbiljska historija otkriva engleske državnike osamnaestog stoljeća kao stalne pomoćnike Petra I.

7. Sjeverni rat

Marx ima potpuno pravo kad sjevernom ratu pridaje onako golemo značenje za uzdizanje ruske moći. Uistinu je Švedska zbog toga rata izgubila prevlast na sjeveru. Politička hegemonija na Istočnom moru prešla je na Rusiju, i ona ju je zadržala do posljednje četvrtine devetnaestog stoljeća.

»U trima godinama — 1700, 1800. i 1900. — odnosila su se povećanja obale istočnomorskih zemalja međusobno, ako svaki put uzmemo kao jedinicu veličinu danske istočnomorske obale, otprilike ovako:

	1700.	1800.	1900.
Danska	1	1	1
Njemačka	3	2 1/2	5
Švedska	10	7	7
Rusija	0	3 1/2	10

Iz toga se vidi naročito porast ruskog obalnog širenja.³⁰

³⁰ *Kirchhof*, Pomorska sila na Istočnom moru, Kiel 1907, 9.

Marx također ima pravo kad kaže da je sjeverni rat bio prekretnica u odnosima, da je Rusija tek nakon njega postala evropska država. Tek kad je na zapadu našla sigurno uporište, mogla se širiti na jug i na istok, da bi kasnije novom snagom ponovo započela prodiranje na zapad i da, od Katarine II dalje, zaigra odlučnu ulogu u sudbini Evrope.

Tako karakterizira značenje sjevernog rata i ruski historičar Solovjev:

»Istočni, stepski period ruske historije bio je završen – počeo je zapadni, pomorski period. Prvi put su se Slaveni, nakon tradicionalnog uzmicanja pred njemačkim plemenima prema istoku, u stepe, okrenuli prema zapadu i prisilili Nijemce da im odstupe dio obala sjevernog unutrašnjeg mora, koje su već postajale njemačke.«³¹

Još bolje opisuju Marx posljedice prenošenja prijestolnice iz Moskve u Petrograd. Kad on uspjeh toga koraka pripisuje osobnoj inicijativi Petrovoj, postaje jasno da mu je izmakao čitav unutrašnji proces koji se u sedamnaestom stoljeću odigravao u Rusiji i stvorio nužne preduvjete za osnivanje Petrograda. Petrograd je prvobitno zauzimao mjesto Arhangelska. Karakteristično je da je, neposredno nakon Petrove zapovijedi da se svi izvozni artikli prevoze u Petrograd, izvoz preko Arhangelska gotovo za isto toliko opao (2,049.000 rubalja) za koliko je izvoz preko Petrograda porastao (2,135.000 rubalja). Ukupna vrijednost izvoza preko tih gradova ostala je u početku nepromijenjena. Petar je samo promijenio pravac kojim se ruska roba prevozila na zapad. Ekonomija se i ovaj put pokazala jačom od politike. Pokušaj da se poslije Petrove smrti prijestolnica ponovo prenese u Moskvu završio je neuspjehom. Prozor prema Evropi ostao je definitivno otvoren.

Dok su ruski historičari uvjereni da je Engleska Petrovu borbu sa Švedskom sistematski ometala, Marx tvrdi suprotno – da je Petar samo uz pomoć Engleske mogao pobijediti Karla XII. Ruski historičari, koji englesku politiku objašnjavaju trgovinskim interesima, ne daju se ni najmanje smesti time što je Engleska važne trgovinske interese u Rusiji stavila na kocku – »ona se bojala« – tako kaže Martens – »jačanja ruskog utjecaja na Bosporu«. Marx naprotiv okrivljuje Englesku da je zbog – prema njegovu mišljenju – neznatnih trgovinskih interesa grupice trgovaca, koji su svojim žalbama prikrivali kriminalno držanje engleskih ministara, sama sebi odgojila na Bosporu jakoga neprijatelja. Isto tako kao Marx, promatraju i ruski historičari događaje na početku osamnaestog stoljeća kroz prizmu simpatija ili antipatija iz druge polovice devetnaestog stoljeća.

Godine 1900, tj. gotovo u isto vrijeme s novim izdanjem Marxova rada, bio je u »*Transaction of the Royal historical Society*«, sv. 14, otisnut članak o istoj temi, koji ponovo donosi izvještaj što je bio pročitao u Kraljevskom historijskom društvu i ima naslov »Napomene o diplomatskoj korespondenciji između Engleske i Rusije u prvoj polovici osamnaestog stoljeća«.

Autorica toga članka, Mrs. D'Arcy Collyer, smatra nužnim najprije upozoriti na to da je riječ o potpuno neobrađenoj materiji: »Koliko mogu suditi, može se politika engleske vlade za vrijeme toga perioda diplomatskih odnosa s Engleskom* proučavati u svim detaljima samo na osnovi rukopisa u *Record Office* Britanskog muzeja.« Na osnovi tih dokumenata ona dolazi do zaključaka koji se ponekad čine kao doslovno ponavljanje Marxovih zaključaka. Ali da bi se mogla upoznati »istinjska historija« englesko-ruskih odnosa, ne smije se smet-

³¹ Solovjev, *Historija Rusije*, sv. 17, 387.

* U originalu je greška, treba s Rusijom, nap. prev.

nuti s uma da sjeverni rat pada u isto vrijeme kad i rat za španjolsko nasljeđe. U doba kad se na sjeveru planirala koalicija protiv Karla XII, pripremala se na jugu nova koalicija protiv Luja XIV. Oba rata vodila su se na evropskom području. Ali za vrijeme rata za španjolsko nasljeđe uz pitanje vladanja Sredozemnim morem bilo je odlučeno i pitanje vladanja Atlantskim oceanom, a time i svjetske trgovine u osamnaestom stoljeću, pitanje kome će pripasti prevlast u svjetskoj trgovini i vladanje Novim svijetom, a u sjevernom se ratu odlučivalo o pitanju vladanja Istočnim morem, koje je — još više od Sredozemnog unutrašnje more — naprosto bilo postalo dovozni put. Vrijeme kad su na jednoj strani Istočno more a na drugoj Sredozemno predstavljali najvažnije rezervoare evropske trgovine, bilo je već odavno prošlo. Ono što je za istočnomorske države bilo političko životno pitanje — pitanje kome će pripasti prevlast na Istočnom moru — imalo je sa stajališta Engleske i velikih evropskih država čisto lokalno značenje. Holandija, koja je iskoristila propast Hanse da prigrabi trgovinsku prevlast na Istočnom moru, i Engleska, koja ju je u tome slijedila, težile su sada samo za tim da prolaz kroz Sund ostane otvoren, i radi toga su podržavale čas Dansku, čas Švedsku. Istočnomorske države bile su za njih jednako kao i Rusija samo objekti ekonomskog izrabljivanja. Politički su Švedska i Poljska jedrile u vodama Francuske, koja ih je s vremena na vrijeme, jednako kao Tursku, uz zvečecu nagradu huškala protiv Habsburgovaca. Za teoretičare evropske političke ravnoteže bila je Švedska isto toliko neevropska zemlja kao i Rusija.

U vrijeme kad je rat za španjolsko nasljeđe bio još u punom toku, napisao je neki publicist:

»Čitaocu ne treba ni reći da je Evropa ovdje uzeta u užem smislu za evropske nacije koje u sadašnjem ratu protiv Francuske sudjeluju na ovoj ili onoj strani, a da se ne želimo zanimati poslovima Šveda, Moskovljana, Mađara ili Turaka. Oni su dođuše u Evropi, ali budući da su vladajući dio Evrope zapadna i srednja Evropa, upotrebu imena Evropa za njih opravdava samo vrijeme i navika.«³²

Činjenice su vrlo brzo izmijenile tu predodžbu. Pokazalo se da su interesi Engleske, Francuske i Austrije previše zahvaćeni sjevernim ratom, i da se jednako malo može od sjevera odvajati zapadna kao i istočna Evropa. Što se već odavno bilo dovršilo na ekonomskom području, moralo je biti priznato i na političkom. Ma koliko evropske države priželjkivale povratak vremena kad se Rusija ubrajala u Aziju, njihove su želje ostajale isto onako nemoćne kao i strastvene težnje opozicije, koja je bila nastala u Rusiji protiv Petra, da se Rusija odvoji od Evrope.

»Karakteristično je za žilavost političkih shvaćanja, da novo širenje ruske moći nije samo po sebi nimalo utjecalo na ideju evropske ravnoteže, nego se pomagalo zaobilazjenjem. Kao što su unutrašnji odnosi njemačkih sila bili povezani sa zajedničkim evropskim, te se pretpostavljala njemačka ravnoteža i smatralo da je o njoj ovisno očuvanje evropske ravnoteže, sada se pojavila ideja slične sjeverne ravnoteže povezane s općim interesima.«

Ali do završetka rata za španjolsko nasljeđe bila je Engleska potpuno zauzeta borbom s Francuskom, i o pitanju odnosa sa Švedskom odlučivalo se samo u vezi s tim pitanjem. Morao se spriječiti savez između Švedske i Francuske,

³² The balance of Europe, London 1711. Citirano u: E. Kaerber, Ideja evropske ravnoteže u publicističkoj literaturi od šesnaestog do sredine osamnaestog stoljeća, Berlin 1907, 78.

i istodobno je valjalo odvratiti Tursku od rata s Austrijom. Svi naponi engleske i holandske diplomacije bili su koncentrirani na taj zadatak.

Devetoga lipnja 1698. zaključila je Francuska defenzivni savez sa Švedskom — ovaj put uz jaku opoziciju antifrancuske stranke u Švedskoj. Ali Wilhelm III uspio je godine 1700. zaključiti isti takav savez sa Švedskom u ime Holandije i Engleske — isti onaj savez na koji se Marx tako često poziva. Odnosi između Švedske i Rusije bili su tada prijateljski. Karlo XI odobrio je Petru ne samo da naruči 600 topova u Švedskoj, nego mu je čak obećao darovati 300 topova, što je poslije njegove smrti i ispunjeno. Bilo je to za vrijeme rata s Turskom. Nije bilo razloga bojati se izbijanja rata između Švedske i Rusije. U premoć Švedske nitko nije sumnjao.

Ali je Engleska usprkos svemu postupala možda direktno suprotno: možda nije odgovarala svojim obvezama prema Švedskoj nego podržavala Rusiju? Na to ponovo odgovara istinska historija.

Vidjeli smo već da su čak moskovski diplomati uvidjeli kako od Engleske, usprkos svim koristima koje joj je donosila trgovina s Rusijom, neće moći postići suglasnost za politički savez. Vidjeli smo također kakvim se fijaskom završio ruski pokušaj zaključenja saveza s Francuskom. Sudjelovanje u koaliciji protiv Turske pokazalo je da je čak Austriji pomoć Rusije potrebna samo toliko koliko je može iskoristiti protiv Turske.

Ali su saveznici bili nužni. Nakon neuspješnog pokušaja poslanstva karlista godine 1634, kad su Holandanci onako revno intrigirali protiv privilegije *Russian Company*, odlučili su Englezi iskoristiti prvi povoljan moment i vratiti svoj prijašnji monopolski položaj u Rusiji. Takav moment bio je Petrovo putovanje u Holandiju i Englesku. U listopadu 1697. obratilo se englesko poslanstvo na čelu s lordom Pembrokeom — iz ugledne obitelji onih Pembrokea koji su bili osnivači *Russian Company* — kolektivnim pismom ruskoj vladi. U njemu su se pozivali na to da su »Englezi prije od svih naroda što nastavaju Evropu, trgovinu i prijateljstvo« uspostavili s Rusijom »na veliku korist i prednost obaju naroda«, i zato mole da »Englezi koji trguju ponovo dobiju one toliko godina korištene faktorije i uobičajene slobode bez plaćanja dažbina«. Istodobno mole da im se odobri monopol za uvoz duhana.

Usprkos svojoj sklonosti Englezima Petar I nije mogao ponovo uspostaviti privilegije ukinute godine 1649, ali im je odobrio monopol uvoza »nikotinske biljke, nazvane duhan«. Godine 1702. dobili su Englezi, usprkos jakom protestu ruskih trgovaca, monopol na trgovinu i izvoz lana iz Rusije. Kao protuuslugu za svoju susretljivost dobio je Petar I od Engleza samo ljubazne riječi i od Wilhelma III na dar jednu staru fregatu. Engleska je ostala gluha na sve njegove prijedloge.

Godine 1704. bio je Whitworth poslan kao izvanredni poslanik u Rusiju. Trebalo je da uvjeri Petra kako Engleska, *ako između Rusije i Švedske bude zaključen mir*, neće smetnuti s uma Petrove interese. Prava svrha njegova posjeta bila je da postigne nove privilegije za Engleze. Monopolu lana i duhana htio je dodati i neke druge. Imao se posebno založiti za to da Englezi zadrže pravo kupovanja i izvoza iz Rusije smole, katrana i ostalih proizvoda nužnih za procvat brodogradnje u »našem kraljevstvu«.

Whitworth je bio primljen izvanredno svečano. Petar je tim primanjem htio istaći kako jako cijeni dobre odnose s Engleskom. Whitworth se naprotiv ponašao u Rusiji nadmeno i s potcjenjivanjem.

A ipak je Petar I podnio da Witworth protumači tu njegovu milost željom da Engleska preuzme posredničku ulogu između Rusije i Švedske i potpomogne zaključenje za Rusiju časnoga mira.

Pogledajmo sada kako su se ponašali ruski poslanici u Londonu. Potkraj 1700. poslao je tamo Petar I haškog poslanika A. Matvejeva. On je »imao Englezima objasniti kako bi za njih bilo korisno kad bi Rusija dobila povoljne luke na Istočnom moru: ruska bi se roba bez opasnosti, brzo, nekoliko puta godišnje, ne kao sada iz Arhangelska, prevozila u Englesku; ruska bi roba bila jeftinija jer su baltičke luke bliže Moskvi i ostalim važnijim gradovima, i do njih vode ugodni vodni putovi.«³³ Još više. Znajući da bi engleskoj vladi morao navesti još i ostale argumente, Petar joj je ponudio posredstvom Matvejeva da pristupi u »*Grande Alliance*« protiv Luja XIV. Bio je spreman u krajnjem slučaju odstupiti sve što je bio osvojio, čak Narvu, ali nije htio vratiti Petrograd. »Na njegovo je vraćanje nedostojno i pomisliti.«

Ali su engleski ministri vukli za nos Matvejeva i kljukali ga »laskavim ali neplodnim riječima«. Prošlo je nekoliko mjeseci. Poslije Marlboroughova dolaska položaj se nije promijenio. Petar je već bio sklon odstupiti mu, prema njegovu izboru, neku rusku kneževinu — Kijev, Vladimir ili Sibir, i osigurati mu doživotni prihod od 50.000 joachimskih* talira. Natjerani u škripac engleski su ministri naposljetku izjavili Matvejevu da ne mogu ponuditi svoju posredničku ulogu. Profesor Martens, kojemu su dobro poznate namjere »perfidnog Albiona«, objašnjava takvo držanje time što »engleska vlada nije htjela ni pomisliti da bi Rusija postala istočnomorska država«. Ali su Marlborough i Godolfin izjavili Matvejevu, prema njegovim riječima: »Smijemo li samo i isključivo radi trgovinskih prednosti u Moskvi ogorčiti švedskoga kralja uz njegovu sadašnju moć i u vrijeme dok ratujemo s Francuskom?«³⁴

Ti su se pregovori vodili upravo u vrijeme kad je Karlo XII bio na vrhuncu svoje moći, kad je zaključio mir u Altranstädtu (1706), kad je bio postao »arbitar Evrope«, novi Gustaf Adolf koji se pod izlikom zaštite protestanata naoružavao da napadne habsburško carstvo, kad su Francuska s jedne i »*Grande Alliance*« s druge strane bile napregle sve svoje snage da sebi privuku Karla XII. Marlborough se upravo bio vratio u London sa svoga putovanja u logor Karla XII, gdje je njemu i caru tek s velikom mukom uspjelo umiriti švedskoga kralja. Kako bi mu oduzeli svaku izliku da se uplete u prilike carstva, pred njim su se obvezali dati zadovoljenje šleskim protestantima.

Matvejev je bio naročito gnjevan na *Russian Company*. »Utrošio sam mnogo muke dok sam pregovarao s tim seljačinama, engleskim trgovcima, ali mi nitko od njih, osim Stalea, nije bilo kako pomogao ili dao ma kakav odgovor.« Njegova srdžba dosegla je vrhunac kad je 21. srpnja 1708, zbog dugovanja 50 funti šterlinga, bio na šerifov nalog uhapšen i kad su ga policijski službenici nemilosrdno izmlatili i zatvorili u dužnički zatvor, odakle je samo zahvaljujući jamstvu trgovca Stalea bio oslobođen.

Začuđuje li onda da je naš jadni Azijat, nakon takva očitog primjera svojih evropskih odnosa, bio očaran kad je 30. srpnja 1708. mogao napokon napustiti

³³ *Solovjev*, Historija Rusije, sv. 15, 195.

* Prema imenu rudnika srebra u Češkoj, nap. prev.

³⁴ *Solovjev*, na istom mjestu, 195.

London, oslobođen dužnosti da i dalje ima posla s tim »Kristu neprijateljskim narodom, koji je ispunjen nitkovskom bezbožnošću.«³⁵

Bez obzira na svoje potcjenjivanje Rusije, bila je uzbuđena i engleska vlada. Ali se vrlo brzo umirila kad je Whitworth pisao iz Petrograda kako se »ovdje pitanja časti ne uzimaju odviše strogo«, kako su »Moskovljani opasni samo zbog toga što ih se bojimo«, i kako je »najbolje sredstvo kojim ih možemo opametiti — da im ne popuštamo«.

Godine 1708, 27. rujna, bio je kod Lesnaje poražen Löwenhaupt, a 27. lipnja 1709. kod Poltave Karlo XII. U izvještaju koji je o bitki kod Poltave uputio svojim ljudima dodao je u post scriptumu »da je tim položen kamen temeljac Petrograda«. Bio je to kamen temeljac za zgradu cijele države i njezine politike. »Od tada — dodaje Ranke — počela je Rusija da sjeveru propisuje zakone.«³⁶

Sada se položaj odjednom promijenio. Petar je kao pobjednik umarširao u Moskvu i Whitworth mu je najlaskavijim riječima čestitao. Prema engleskim tradicijama šesnaestog stoljeća pozdravio je Petra titulom »imperator«, i time mu priredio takvo zadovoljstvo da je, bez obzira na sve za što je u Rusiji bio kriv, dobio na dar briljantima optočen Petrov portret. Od Savla, čije bi ponašanje zadovoljilo i samoga Davida Urquharta, preobrazio se odjednom u Pavla.

Petoga veljače 1710. prenio je Whitworth u ime kraljice ispriku zbog uvrede nanesene Matvejevu, i uz to predao caru primjerak neposredno prije toga izdanog novoga parlamentarnog akta o privilegijama članova diplomatskog kora akreditiranim na dvoru St. Jamesa, objasnivši mu kako ne postoji apsolutno nikakva mogućnost da se pogube svi oni koji su Matvejeva uvrijedili. Uvjerivši se kako je engleskoj kraljici zbog »gubitka prijašnjih kraljevskih prava« oduzeta mogućnost da sa svojim podanicima postupi kao on s pobunjenim vojnicima svoje tjelesne straže, Petar se zadovoljio tom isprikom. Profesor Martens, koji je još sada, dvjesto godina kasnije, pun plamene srdžbe protiv »perfidnog Albiona«, objašnjava tu milost time što se »veliki reformator nije mogao odlučiti da više političke interese Rusije žrtvuje opravdanoj srdžbi koju je izazvala londonska afera Matvejeva«. Petar još nije bio izgubio nadu da će postići englesko posredovanje pri zaključenju mira sa Švedskom. Devetoga (20) kolovoza potpisale su Rusija i Engleska ugovor na osnovi kojega je »njegovo carsko veličanstvo smatralo, radi olakšanja pomorske trgovine, povoljnim i korisnim da u svome carstvu plaćanja za plutaču, svjetionik i sidrenje izjednači s velikom britanskom nacijom.«³²

Je li pobjeda kod Poltave djelovala na engleske ministre jednako kao na Whitwortha? Je li vojnička premoć Rusije nad Švedskom bila već doprla do njihove svijesti? Nije! U to se uvjerio sam Petar kad je, zbog svoga upornog nastojanja da Karla XII protjera iz Turske, izazvao novi rat i tek se 1711. spasio iz ratne nevolje pošto je žrtvovao Azov i Taganrog a Južne Slavene, koji su se bili digli računajući na njegovu podršku, prepustio turskoj osveti.

U toj epizodi sjevernog rata nailazimo prvi put na karakteristične crte nove ruske osvajačke politike ili — kako se ruski patrioti uvijek žale — na njezinu

³⁵ Taj je slučaj opširno opisan u *Solovjeva*, *Historija Rusije*, sv. 15, 318 do 319.

³⁶ *Ranke*, *Velike sile*, *Sabrana djela*, sv. 24, 18.

³⁷ U Martensa je taj ugovor naveden u tadašnjem njemačkom prijevodu. *Martens*, sv. 9, 20 do 23.

»grešku« koja se sastoji u tome da se nikad nije znala koncentrirati na jedan zadatak nastojeći riješiti jedno pitanje, nego je istodobno načinjala drugo. Manje eufemistički izraženo, ta se »greška« temelji na neograničenoj pohlepi Rusije za plijenom. U toku čitavoga osamnaestog i devetnaestog stoljeća prepletalo se istočno pitanje sa švedskim i poljskim pitanjem i kočilo, na najveću žalost ruskih realnih političara, prodiranje Rusije na zapad, budući da ju je svaki put sililo na ustupke čas »lukavoj junkerskoj« Pruskoj, čas uvijek »nezahvalnoj« Austriji.

Ali u toj epizodi nailazimo na još jednu ne manje interesantnu pojavu. Dok *Russian Company*, koju je Marx tako mrzio, bez obzira na svoje rusko prijateljstvo nije mogla ubrzati sklapanje saveza Engleske s Rusijom, dotle je *Turkey Company*, iako je njezina glavna pažnja bila usmjerena na borbu s francuskim utjecajem u Carigradu, već vrlo rano digla galamu protiv Rusije, nego autori pamfleta koje je otkrio Marx.

Dok su diplomatske odnose između Rusije i Engleske u sedamnaestom stoljeću pretežno vodili članovi *Russian Company*, ta pojava već u osamnaestom stoljeću iščezava, iako česte žalbe engleskih poslanika zbog izostajanja plaće ukazuju na to kako su materijalno ovisili o engleskim trgovcima u Rusiji, tj. upravo o *Russian Company*. U Turskoj je to bilo još jednostavnije. Do 1803. primao je tamošnji engleski diplomatski kor plaću od *Turkey Company*! I, ako su do osamnaestog stoljeća Francuzi bili glavni konkurenti u levantskoj trgovini, s početka osamnaestog stoljeća počela je *Turkey Company* svoju anti-rusku politiku. Njen se utjecaj zapazio već na kongresu u Srijemskim Karlovcima (mir od 1699).

Pojedinosti o tome pripadaju historiji istočnog pitanja, ali ovdje moramo konstatirati da ključ za objašnjenje politike »perfidnog Albiona« u osamnaestom stoljeću na Bliskom istoku i samostalnom položaju engleskih poslanika u Carigradu možemo upravo tu naći. Engleski su poslanici u Carigradu vrlo često kabinet u St. Jamesu stavljali pred gotov čin; iako nisu uvijek — kao ni *Russian Company* — bili kadri provesti svoju čas anti-rusku, čas antifrancusku politiku, činili su uvijek značajan faktor u vanjskoj politici Engleske i ne malo pridonosili zaoštavanju proturječnosti u toj politici, to više što su kompliciraniji postajali engleski trgovinski interesi.

Nakon što se s velikom mukom bio izvukao iz turskoga rata, bacio se Petar prema zapadu s istom slijepom revnošću s kakvom se bio uputio na Prut. Rat za španjolsko nasljeđe još se nije bio završio. Da se zaštite od novih komplikacija na sjeveru, objavili su Engleska, Holandija i Njemačko carstvo već 10. ožujka 1710. izjavu, usmjerenu protiv Petra, u kojoj je bilo proglašeno održanje neutralnosti u svim područjima Njemačke, dakle i u Pomeraniji. Pod izlikom da mora poduzeti diverziju protiv Švedske, Petar je upao u Pomeraniju.

Sedamnaestog travnja 1711. umro je car Josip I i na prijestolje je stupio Karlo, pretendent na španjolsko kraljevsko prijestolje. Torijevci, koji su bili izvoštili pobjedu nad vigojcima, iskoristili su tu priliku da s Francuskom zaključe mir 8. listopada 1711. Na početku 1714. rat za španjolsko nasljeđe bio je završen. Sada je Engleska imala slobodne ruke.

Ako se Marx nesumnjivo varao u prosuđivanju engleske politike do 1714, je li bio možda u pravu u svom prosuđivanju razdoblja poslije 1714? Svakako se Petar već bio učvrstio na Istočnom moru, zaposjeo Finsku i smjestio se u

Njemačkoj. Svakako se Karlo XII još nalazio u Turskoj s tvrdoglavošću neshvatljivom za suvremenike, ali usprkos tome — da je Engleska poslušala glasove koji su je opominjali na novu rusku opasnost i stala uz Švedsku, kao što je zahtijevao obrambeni savez od 1700, bila bi Rusija ponovo odbačena duboko u Aziju. Ali što vidimo! Upravo u to vrijeme (1715) zaključila je Engleska savez s Rusijom i time otpočela rat protiv Švedske.

Marx o tome kaže:

»Godine 1715. bio je zaključen sjeverni savez između Rusije, Danske, Poljske, Pruske i Hannovera radi podjele ne same Švedske nego švedskoga carstva. Ta je podjela prvo veliko djelo moderne diplomacije: logična pretpostavka za podjelu Poljske. Ugovori o diobi koji se odnose na Španjolsku pobudili su interes potomstva, jer su bili preteče rata za nasljeđe, a podjela Poljske još veći interes javnosti jer se njezin posljednji čin odigrao na pozornici našeg doba. Ali se ne može nijekati da je upravo podjela švedskog carstva otvorila novu eru međunarodne politike. Diobni ugovor nije čak tražio ni neku izliku, osim neprilika izabrane žrtve. Prvi put je u Evropi bila ne samo izvršena nego i proglašena povreda svih ugovora radi uspostavljanja zajedničke osnove novoga ugovora. Sama Poljska, ploveći u političkim vodama Rusije i zastupana uzorom podlosti, Augustom II, knezom izbornikom Saske i kraljem Poljske, bila je gurnuta u prednji plan urote. Tako je August II potpisao vlastitu smrtnu osudu, i nije čak uživao privilegij što ga je Polifem bio zajamčio Odiseju — da će biti posljednji koji će biti požderan... Sudjelovanje u takvu diobnom ugovoru uvuklo je Englesku u područje Rusije u koje se ona, od dana »slavne revolucije«, osjećala sve više uvučenom. Georg I bio je, kao kralj Engleske, povezan sa Švedskom defenzivnim savezom od 1700... Ali kao knez izbornik Hannovera objavio je Švedskoj rat, koji je izvojevao kao kralj Engleske« (Secret diplomatic history, 25).

Nećemo se upuštati u sve greške koje su u tome sadržane, ni u nesumnjivo pogrešno prosuđivanje tih događaja, ni u proturječnosti sa člankom u »Neue Rheinische Zeitung« iz 1848. o pitanju Schleswig-Holsteina. Osnovna greška tih izlaganja bila je ista kao greška Petra koji se ljutio na Englesku što je, usprkos njegovu savezu sa Georgom I, odbila da ga podrži u njegovoj borbi sa Švedskom. Nakon što je sa Georgom I u njegovu svojstvu kneza izbornika Braunschweig—Lüneburga (en qualité d'Électeur de Brunswick—Lüneburg) bio zaključio savez protiv Švedske, koji je zapravo samo obnovio savez sklopljen 1710. s Hannoverom, Petar je bio uvjeren da je napokon postigao željeni savez s Engleskom.

Nalazimo se ovdje pred čudnom pojavom svjetske historije. Niz apsolutnih monarha zaključio je niz saveza s vladarom male njemačke kneževine, u najpunijem uvjerenju da bi on mogao raspolagati Engleskom isto tako kao lüneburškom livadom. Taj knez, Georg I, kojega je u njegovim starim danima bio zapao takav mastan zalogaj kao što je prijestolje Velike Britanije, sam je ipak gajio tek malo nade da će se dugo održati na tome prijestolju, pa je zato, u savezu sa svojim vjernim Hanoverancima, svim snagama težio da što brže iz toga položaja izvuče profit, i da sebi osigura neke nove tečevine u Njemačkoj, naročito u Bremenu i Berdeni. To je jedini cilj, što ga je on slijedio s upornošću vrlo imućnog seljaka koji želi steći novi komad zemlje.

Engleski ministri, koji su osjećali iza njegovih leđa opoziciju torijevaca, i istodobno bili uvjereni u nužnost održanja hanoverske dinastije, a to znači svega što je bila dala »Glorious Revolution«, kolebali su se amo-tamo između Georga, kojemu su morali učiniti nekoliko koncesija, i parlamenta, za koji su morali tražiti prikladne razloge da svoju popustljivost prema hanoverskim ministrima prikriju ustavnim velom.

Za čitavo vrijeme trajanja sjevernog rata Engleska nije nijedanput navijestila rat ni Švedskoj ni Rusiji. Naprotiv, službeno se smatrala neutralnom. Ipak, bio Georg u ratu sa Švedskom, kao 1719, ili u savezu s njom nastupao protiv Rusije — u svakom slučaju pobuđivao je bijes svojih saveznika jer nikada nije mogao odgovoriti svojim obvezama. Teško je reći kad je on Švedskoj nanio više štete — kad je bio njezin neprijatelj ili njezin saveznik.

Petar je uskoro shvatio da je Georg kao kralj Velike Britanije za njega potpuno beskoristan i, kad je digao svoju šapu na Mecklenburg, čak se začudio što je Georg, koji je dotad mirno promatrao kako on pustoši u ostalim dijelovima njemačkih zemalja, neočekivano protestirao. Dotadašnji prijatelji tako su se zavadili da je Georg namjeravao Petra zarobiti. Ekspedicija, što ju je Petar zajedno s Dancima spremao protiv švedske pokrajine Schonen koja je tik pred Kopenhagenom, završila se neuspjehom još za priprema. Saveznici nisu vjerovali jedan drugome.

U to vrijeme odlučio je Karlo XII, ili točnije njegovi savjetnici Hertz i Gyllenborg, poslanik u Londonu, da se oslobode samovoljnog upletanja Georga od Hannovera, u njegovu svojstvu kralja Velike Britanije. Karlo XII, oslonac protestantizma u Njemačkoj, stupio je, posredstvom svojih savjetnika u pregovore s jakobitima, pristalicama engleskog pretendenta koji je bio na katoličkoj strani, i sa španjolskim ministrom Alberonijem, da Georga I zbace s prijestolja. Nakon što su odlučili da iskoriste Petrovu ogorčenost protiv Georga, Švedci su stupili u pregovore s njim u isto vrijeme kad je ruski poslanik u Haagu, Kurakin, poveo pregovore s Alberonijem. Ta se komplicirana igra rasplinula kad su na početku 1717. švedski poslanik Gyllenborg i nekoliko torijevaca bili uhapšeni u Londonu. Engleska vlada požurila se da objavi Gyllenborgovu prepisku u kojoj je među ostalim bilo nađeno i pismo Petrova osobnog liječnika Areskina.

Gyllenborgova prepiska otkrila je i druge tajne. Taj kasniji vođa švedske stranke »Straža« posjedovao je uz svoje diplomatske talente i izvrsno pero. U nekoliko pamfleta, koji su se pojavili istodobno na francuskom i engleskom jeziku, to beskarakterno diplomatsko piskaralo, koji je jednom rukom pomagao restauraciju Stuarta u Engleskoj, drugom je rječito dokazivao Englezima kako u interesu protestantizma treba da podrže Karla XII, radi svojih trgovinskih interesa da dokrajče agresivno rusko napredovanje i pomognu Švedskoj da povrati izgubljena područja.

Ti su se pamfleti počeli pojavljivati od 1715, nakon što se Karlo XII vratio iz Turske a Hertz otpočeo svoju djelatnost. Osim prvih dvaju pamfleta, koje je objavio Marx, postoje i drugi koji nesumnjivo potječu od Gyllenborga. Njihova argumentacija tako je slična argumentaciji pamfleta »*Northern Crisis*« i »*Defensive Treaty*« da se teško može odbaciti pretpostavka kako i ovi potječu iz pera Gyllenborga ili njegovih pomoćnika. Svi ti pamfleti obrađuju jedno te isto pitanje. Engleski i holandski trgovci bili su se požurili da uspostave trgovinske veze s Petrogradom i Narvom. Da bi ometao te veze, Karlo XII objavio je blokadu tih luka i počeo plijeniti engleske i holandske brodove koji su bili na putu prema njima. Situacija se još više zaoštrila kad je Petar izdao ukaz po kojemu se roba što je dotad išla za Arhangelsk mora izvoziti preko Petrograda.

Razumije se, ni engleski ni holandski trgovci nisu htjeli čekati dok Karlo XII ponovo osvoji svoje stare zemlje. Navedeni pamfleti pokušavaju sada dokazati

da ne bi bilo opravdano tako postupati, da su interesi protestantizma viši od interesa nekoliko trgovaca, da u tom pitanju ne može biti razlike između poštenog torijevca i poštenog vigovca, pri čemu su svi ti argumenti popraćeni refrenom da moć Rusije neprestano raste.³⁸

Ali tko su bili engleski trgovci koji su digli larmu? Marx je imao za to gotov odgovor: *Russian Company*. Ali prije nego što je Petar zatvorio Arhangelsk, trpjela je od švedskih gusarskih brodova naročito *Eastland Company*, koja se često zamjenjuje s *Russian Company*. Ova je naprotiv u prvo vrijeme bila u prednosti i zaradivala dvostruko. Uživala je monopol izvoza iz Rusije onih roba koje su Engleskoj tada bile naročito potrebne. Neke od tih roba izvozila je i iz Švedske, ali je izvoz iz nje materijala koji su bili potrebni za brodogradnju od razvitka švedske flote ostao povezan s velikim poteškoćama. U Švedskoj je organizirano društvo (*Tar Company of Sweden*) koje je sebi pribavilo monopol kupovanja katrana i ostalih materijala za brodogradnju. Već godine 1703. morao je engleski parlament odrediti premiju za izvoz tih materijala iz američkih kolonija, ali je to u prvi mah malo pomoglo. Neki pamflet opomenuo je Engleze na izvanrednu Petrovu moć ovako: »Car je nesumnjivo apsolutni gospodar triju četvrtina katrana čitavoga svijeta, svega lana, najboljega drva za jarbole i svih roba koje se obično dobivaju sa sjevera.«³⁹

Da *Russian Company* bar u prvo vrijeme nije mogla biti naročito obradovana Petrovim osvajanjima na Istočnom moru, vidi se iz ovoga argumenta: »Priznajte sebi: ako car uspije zadržati bar jednu luku na Baltičkom moru, trgovina s Arhangelskom propast će sama od sebe, na štetu tisuća naših sugrađana.«⁴⁰ Time se objašnjava i hladan prijem na koji je naišao Matvejev kod članova *Russian Company*.

Ali od 1715. ujedinila su se oba konkurentna društva i zajedno s Holanđanima branila »slobodu trgovine« s Petrogradom i Narvom. I kad autor ili autori pamfleta Holanđanima objašnjavaju: »Vi biste čak bili spremni nogama pogaziti slobodu trgovine, kao što ste u Japanu nogama zgazili križ«⁴¹, oni im hladnokrvno odgovaraju da je »njima sasvim ravnodušno kome pripadaju istočna područja Baltičkog mora, caru ili Švedskoj«.⁴²

Marx sam priznaje da je u to vrijeme istočna trgovina dobila naročito značenje ne prema svojim dimenzijama nego prema svom karakteru. Bilo je to vrijeme kad se u brodogradnji odigravala revolucija, analogna onoj kojom se odlikuje prva polovica devetnaestog stoljeća. Brodarstvo na vesla bilo je na umoru. Galere su se pretvorile u isto takve anakronizme kao danas jedrenjaci. Engleska, francuska i holandska brodogradilišta takmičila su se uzajamno u gradnji velikih jedrenjaka. Za izradu jedara i užadi bile su potrebne goleme količine lana i konoplje. Za običan brod bilo je potrebno 10.000 jardi jedrenog platna širine 24 cola. Irska je nasilno pretvorena u zemlju koja je pro-

³⁸ Te su brošure tiskane u zbirci *de Lambertyja*, *Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIIe siècle etc.*, sv. 9, Amsterdam 1735. Tako »Lettre d'une personne de distinction de Rotterdam à un ami à Amsterdam«, »Lettre d'un ami à Dantzick« etc.

³⁹ *Lamberty*, *Mémoire d'une personne intéressée et sensible au commerce de la Baltique*, sv. 9, 663.

⁴⁰ Isto, 225.

⁴¹ Isto, 232.

⁴² Isto, 242.

izvodila jedreno platno (Sailcloth). Preko Hamburga su se također uvozile iz Njemačke goleme količine lanenog platna. U isto tako velikim količinama trošeni su: potaša (za iskuhavanje jedara), katran i smola; nadalje se u Englesku uvozilo jarbolsko drvo, itd. Jednom riječju, za englesku industriju i trgovinu imali su ti brodograđevni materijali (*Naval Stores*) isto toliko značenje kao u devetnaestom stoljeću loj, pamuk i željezo. Izostajanje uvoza tih brodograđevnih materijala dovelo je do prestanka rada u brodogradilištima.⁴³ »Azijat« Petar, čiji je talent za brodogradnju autor pamfleta »*Northern Crisis*« tako oduševljeno opisao, vrlo je dobro shvatio taj položaj, kao i okolnost da na engleski parlament može najbolje utjecati ako javno mišljenje okrene protiv hanoverskog kralja. Bio je dobro usvojio pouke Hertza i Gyllenborga. I iskusan moskovski diplomat Kurakin spoznao je tu povezanost. Kad je Karlo XII godine 1718. bio ubijen — nije se znalo je li od metka nekoga Danca ili od ruke nekog plaćenika švedske oligarhije — kad je prestala svaka opasnost od švedske invazije, i kad se Georg I požurio da sa Švedskom zaključi savez, pisao je Kurakin iz Londona:

»Neprijateljski napadi s vaše strane mogli bi početi time da se parlamentu i narodu pokaže pravednost Rusije a nepravednost kralja i ministara. Moramo se približiti vođama torijevske stranke i uz njihovu pomoć ometati prihvaćanje prijedloga dvora u parlamentu; moramo engleske trgovce, zainteresirane u ruskoj trgovini, ponukati da svoje prijedloge u obliku pisama koje jedan prijatelj upućuje drugom daju anonimno tiskati u Engleskoj, kako bi narod vidio kakve daleke ciljeve ima vlada pred očima pri ograničenju engleske slobode, kakva će šteta nastati za baltičku trgovinu, itd.«

Petar I i njegovi ministri u ulozi zaštitnika engleske slobode! Međutim, iako su smicalice svojih švedskih učitelja ropski oponašali, premašili su ih »Azijati« svojom praktičnom lukavošću. Petar je, 28. lipnja 1719, objavio svim dvorovima upućenu deklaraciju, koja je bila pretežno namijenjena Engleskoj i Holandiji, i u kojoj on garantira »slobodu trgovine«, a istodobno i drugu deklaraciju posebno namijenjenu engleskim trgovcima koji trguju u ruskome carstvu.

Odnosi između Engleske i Rusije zaoštravali su se međutim iz dana u dan. Godine 1719. stali su na stranu Švedske i Hannover i Engleska. Od ruskog poslanika bilo je 23. studenog 1720. zatraženo da napusti London, ali rat ipak nije objavljen. U otvorenom neprijateljstvu prema Petru nije bio velikobritanski Georg nego Georg hanoverski. Ali Georg hanoverski u svome svojstvu kralja Velike Britanije i Georg velikobritanski u svome svojstvu kneza izbornika Hannovera nije obmanuo samo Marxa, i ne samo autora onoga britanskog pamfleta što ga je Marx pretiskao, a koji je očito hanoverskog porijekla: on još i danas navodi u zabludu historičare te epohe. Gdje je Marx vidio rusofilstvo, antihanoverska opozicija gledala je u Engleskoj puzalaštvo prema Hannoveru. Današnji historičari ulažu velike napore da razmrse to klupko: jedni gledaju u tim događajima ovisnost o interesima Hannovera, drugi ih nastoje objasniti dubokoumnim makijavelističkim rasuđivanjima engleskih ministara koji su težili za uspostavljanjem političke ravnoteže na sjeveru, treći napokon — naročito engleski historičar Chance — nastoje dokazati da je Engleska bila solidarna s Hannoverom samo onda kad su to

⁴³ »Ako izostanu baltički brodovi«, pisao je Townshend 1715, »tada mora nastati takav nedostatak brodskih materijala da njegovo veličanstvo neće moći narednog proljeća opremiti jednu flotu.« Navedeno u *I. Chance, England and Sweden in the Time of William III and Anne. English Historical Review*, listopad 1901, 684.

zahtijevali njezini trgovinski interesi. Ali je svima jednako teško da Englesku odvoje od Hannovera, i često smeću s uma da je Georg u Engleskoj bio kuhar a u Hannoveru kočijaš, i da Engleska za čitavo vrijeme sjevernoga rata nije ratovala ni sa Švedskom ni s Rusijom.

Ali zaboravljamo, kao što je zaboravio i Marx, još jednu ličnost koja je u toj zbrci igrala, iako ne istaknutu, ipak za sebe vrlo probitačnu ulogu. Bio je to njemački Ivan Kalita — kako ga naziva neki ruski historičar — Friedrich Wilhelm I. »Viša državna rasuđivanja« morala su ga naravno prisiliti da sudjeluje u diobi Švedske. »Kralju je veoma dobro došlo da bude povezan s najmoćnijim, najrazboritijim i najenergičnijim knezovima sjevera.«⁴⁴ Budući da je Petru zajamčio njegova osvojena područja, dobio je i sam garanciju za Stettin. Veliki njemački patriot koji se bio zaklinjao da neće mirovati dok posljednji Šved ne napusti njemačko tlo, držao se potpuno ravnodušno prema tome kako je Petar gospodario u Mecklenburgu. »Friedrich Wilhelm bio je u tome kudikamo manje odlučan od Danske i Hannovera« (Ranke). Konkurencija Hannovera bila je za nj strašnja od ruskih rekvizicija. Petrovo prijateljstvo bilo je probitačno. Ali je dospio u tragičan položaj kad se Petar zavadio s Georgom. Iza hanoverskog Georga stajao je velikobritanski Georg. Rat između Engleske i Rusije činio se neizbježnim. »U škripcu između zapadne i istočne sile, na jednoj strani računajući da definitivno prisvoji velika osvojena područja, na drugoj nesklon da odustane od svojih veza s Rusijom, dospio je Friedrich Wilhelm u stanje takve unutrašnje uzrujanosti da je padao u krajnosti koje su ga bacile u bolesničku postelju.«⁴⁵ Ali strah od saveza između Švedske i Georga I, kralja Velike Britanije, u njegovu svojstvu kneza izbornika Hannovera, prevladao je nad strahom od Petra. Sedamnaestog kolovoza 1719. zaključio je savez s Hannoverom i Engleskom. Na mjenici, koju je bio dobio za Stettin, stajao je sad osim Petrova potpisa i potpis Engleske.

Godine 1720. bilo je čak i Švedskoj jasno da Georg može staviti na raspolaganje samo hanoverske trupe, tj. ništa. Nakon što je pokušala zadovoljiti zahtjeve Danske i Pruske kako bi izolirala Petra, nakon što je zadovoljila i Georga, ostala je Švedska naprama Rusiji potpuno iscrpljena i bez ikakve nade u posredovanje Engleske koja je tada bila zauzeta krahom Južnomorskog društva, i morala je s Petrom zaključiti mir pod težim uvjetima nego da ga je zaključila prije.

Petar se bio zavadio s engleskim državicima tako jako da su diplomatski odnosi bili ponovo uspostavljeni tek dugo nakon njegove smrti. Ona ista Engleska, koja je još u pismu Chancelloru bila nazvala cara »carem svih Rusa«, koja ga je odmah poslije Poltave na usta Whitworthova bila pozdravila kao »imperatora«, tek je 1742. priznala Rusiji pravo na carsku titulu.

Ali bez obzira na svoje ogorčenje protiv engleskih državnika Petar nije dirao u englesku trgovinu. To bi štetilo izvozu i prema tome državnoj blagajni. Ali je odlučio zadati udarac engleskom uvozu, drugim riječima, industriji sukna.

⁴⁴ L. Ranke, Dvanaest knjiga pruske historije, sv. 3. i 4, 12, Leipzig 1874.

⁴⁵ Isto, 27.

Ozdravivši od svoje groznice i oslobodivši se straha da će izgubiti Stettin, Friedrich Wilhelm ponovo se pomirio s Petrom. I »1724. dobila je Pruska cijelu narudžbu sukna za rusku vojsku. Engleska je sebi svojim suparništvom s carem zatvorila rusko tržište do 1730, a zatim uzaludno pokušavala brzo nadoknaditi gubitke.«

Pruska je iz prijateljstva s Rusijom izvukla kapital. Dok su Danska, Rusija, Švedska i Njemačka još patile od rana koje im je bio zadao dugotrajni rat, postajala je »samo Pruska sa svakom daljnjom godinom mira čvršća i sigurnija u sebe«.46

Ali je sjeverni rat ostavio Njemačkoj u nasljedstvo još pitanje Schleswig–Holsteina, koje je Rusiji dalo prvu priliku da u Njemačkoj igra ulogu arbitra. Ako se može vjerovati pruskom poslaniku u Londonu, Bunsenu, »teški jaram, pod kojim je Rusija držala Austriju i Njemačku do 1848«, počeo je već godine 1717.

»Istinska historija« pokazuje da su engleski državnici za uspon Rusije isto tako malo »krivi« kao i tatarski kanovi. Pravi krivac bio je evropski kapitalizam koji je Romanove učinio svojim konkvistadorima, kao što je Hohenzollerne pretvorio u svoje trgovačke putnike.

8. Englesko-ruski savez u osamnaestom stoljeću

Ako Marxov rad bude objavljen, on analizira manje-više iscrpno odnose između Engleske i Rusije samo u vrijeme sjevernoga rata. Ali ukoliko je riječ o tri naredne četvrtine osamnaestog stoljeća, ograničava se on u tiskanom dijelu rada na objavljivanje triju pisama engleskih poslanika i nekoliko izvoda iz jednog rukopisa. Međutim, činilo mu se da ti dokumenti potvrđuju njegovu glavnu tezu.

Vidjeli smo već kako je Marx, zaokupljen svojom idejom, zabludio u labirintu »tajni« i intriga međunarodne diplomacije na početku osamnaestog stoljeća. Umjesto da daje analizu tadašnje međunarodne historijske situacije, koja bi jasno dokazala kako je sjeverni rat imao podređeno značenje u usporedbi s borbom za vladanje Atlantskim oceanom, po njegovu mišljenju Engleska na početku osamnaestog stoljeća postupa tako kao da bi sve njezine misli morale biti usmjerene na borbu s Rusijom. »Istinska historija« pokazuje da se Marx varao i u tome što je svu krivicu za englesku politiku prijateljstva s Rusijom pripisao vigovcima. Jer ako se može govoriti o nekim pruskim simpatijama bilo koje engleske stranke za osamnaestog stoljeća, onda je to bila — torijevska stranka.

Vanjsku politiku vigovala trajno je određivala suprotnost s Francuskom, s kojom se Engleska sukobljavala na Levantu, u Americi i u Aziji. Ali Engleska je mogla izići na kraj s Francuskom samo ako bi uspjela naći bilo kakve saveznike protiv nje na kontinentu. Tada bi joj mogla, iskoristivši svoju

⁴⁶ *Droysen*, *Historija pruske politike*, sv. 4, 193. Leipzig 1869. Upravo zaprepašćuje provlačenje toga njemačkog učenjaka poput jegulje — kroz nemoguće situacije, na što ga pobuđuje ništa manje nego uzorna pruska politika, i isto tako zaprepašćuje neprestana spremnost da u svim njezinim neočekivanostima i zastranjenjima nalazi neki dublji smisao.

prevlast na moru, nanositi štetu u svim dijelovima svijeta. Zbog toga su njezini ondosi prema ostalim državama bili trajno određeni prije svega odnosima Francuske prema tim državama. Ako je povremeno, kao na primjer poslije rata za španjolsko nasljeđe, kad je Francuska odustala od svake agresivne politike, bila s njom u »prijateljskim odnosima«, dospjela je već samim tim u neprijateljske ili nategnute odnose sa stalnim protivnicima Francuske. Takav protivnik bila je prije svega Austrija.

Kad je Karlo Vogt u svojim »studijama o sadašnjem položaju Evrope« ustvrdio: »S Austrijom se Engleska nikada nije mogla duže vrijeme slagati«, Marx mu se usprotivio:

»Zaista! Zajednička borba Engleske i Austrije protiv Luja XIV trajala je s malim prekidima od 1689. do 1713, dakle gotovo četvrt stoljeća. U austrijskom secesionističkom ratu borila se Engleska otprilike šest godina s Austrijom protiv Pruske i Francuske. Tek u sedmogodišnjem ratu udružila se Engleska s Pruskom protiv Austrije i Francuske, ali već 1760. ostavio je lord Bute Friedricha Velikog na cjedilu, da bi naizmjenično ruskom ministru Galicinu i austrijskom ministru Kaunitzu predlagao »podjelu Pruske«... Protestantaska Engleska ima antipatije prema katoličkoj Austriji, liberalna Engleska antipatije prema konzervativnoj Austriji, slobodnotrgovinska Engleska antipatije prema zaštitnocarinskoj Austriji, platnosposobna Engleska antipatije prema bankrotiraloj Austriji. *Ali patetički element bio je uvijek stran engleskoj historiji.*«⁴⁷

Ali isti materijalni interesi, koji su Englesku povezivali s Austrijom, povezivali su je i s Rusijom. Svakako, tu je postojala određena razlika koja se zadržala još u toku čitavoga osamnaestoga stoljeća. Neposredna suprotnost između Rusije i Engleske postojala je samo u Turskoj, a tek od kraja osamnaestog stoljeća došlo je i do neposredne suprotnosti u Aziji zbog Istočne Indije. U svim ostalim zemljama sukobljavale su se Rusija i Engleska samo kad je Rusija nastupala za ili protiv Francuske, za ili protiv Austrije. Ovisno o tome podudarali su se ili kolidirali njihovi interesi u Švedskoj, Poljskoj i čak u Turskoj, gdje je neposrednu suprotnost prema Rusiji do kraja posljednje četvrtine osamnaestog stoljeća potisnula u pozadinu suprotnost s Francuskom.

Vidjeli smo također da je od 1714. prodro u vanjsku politiku Engleske jedan novi element — hanoverska dinastija koja je u nju unijela zabunu, jer je vigovce u prvo vrijeme silila da vode računa o interesima Georga hanoverskog, koji se nisu uvijek podudarali s interesima velikobritanskog Georga. Po tu cijenu osigurani su vigovci Engleskoj plodove »*Glorious Revolution*«, emancipaciju od francuske hegemonije. Oko hanoverske dinastije okupili su se branioci privilegija Engleske banke, državni dužnici koji su se pri riječi »Stuart« puni straha mašali džepa, najutjecajniji akcionari Istočnoindijske kompanije itd. Teška srca činili su ustupke Hanoverancima, pri čemu su svaki put izazivali napade antihanoverske opozicije, tj. torijevaca, koji se nisu umorili dokazujući kako hanoverska politika vigovaca nanosi štetu trgovini s Rusijom. Usprkos želji da se što manje miješaju u kontinentalne prilike, morali su vigovci — donekle — ipak uzimati u obzir interese Hannovera.

Dok je glavni uzrok raskida između Petra i Georga bilo zaposjedanje Mecklenburga, jamstvo koje je Danska dobila od Engleske za posjedovanje Schleswig-Holsteina, moralo je činiti novu jabuku razdora, dokle god je postojala opasnost da Rusija u interesu holsteinskog vojvode, zeta Petra Velikog, napadne Dansku. Gašenjem prava na nasljeđe za vrijeme carice Ane Ivanove

⁴⁷ K. Marx, Herr Vogt, London 1860, 71.

(1730. do 1740) nestao je, od 1731, jedan od razloga neprijateljstva između Rusije i Engleske. Iste godine pomirili su se također Engleska i Austrija: Austrija je izišla u susret Engleskoj u pitanju Ostendske kompanije čija je konkurencija jednako ogorčavala Holandane kao i englesku Istočnoindijsku kompaniju, a Engleska je priznala pragmatičku sankciju. Tako je nastao novi moment zbliženja između Engleske i Rusije koja je tada bila u bliskim odnosima s Austrijom. Godine 1731. učinila je Engleska prvi korak za ponovno uspostavljanje diplomatskih odnosa s Rusijom, tako što je Rondeau poslala tamo kao svoga rezidenta. »Galamu« *Russian Company* napokon su čuli. Kako piše sam Rondeau, njegov je glavni zadatak bio »da posluži kao oruđe za oživljavanje za nas tako dragocjene industrijske grane kao što su naše manufakture vune, koje su već nekoliko godina bile u potištenom raspoloženju.«⁴⁸ Njegovim posredovanjem primila je *Russian Company* interesantan memorandum (od 7. listopada 1732) o položaju engleske trgovine s Rusijom.

»Englezi izvoze (iz Rusije): dvije trećine ukupne konoplje, više od polovice svih koža, isto toliko lana, više od tri četvrtine svega platna, isto toliko željeza, svu potašu, velik dio rabarbare, ribljeg tutkala, čekinja i voska. Nasuprot tome opao je uvoz iz Engleske (u Rusiju) za polovicu. Do 1724. kupovalo se vojničko sukno samo od Engleza, poslije 1724. u Pruskoj. Kad bi uspjelo oduzeti Pruskoj njezin monopol, bio bi zakočen razvoj pruske industrije sukna, i uvoz bi sukna iz Pruske opao.«⁴⁹

Engleska i Rusija bile su međusobno u najneprijateljskijim odnosima od 1719. do 1731, ali, kao što se Engleska nije mogla odreći izvoza iz Rusije, nije se Rusija mogla odreći uvoza njezinih proizvoda.

Za Rusiju je taj uvoz bio ne samo ekonomska nego i financijska nužnost, jer bi njegov prestanak značio isto što i gubitak carinskih prihoda što su činile prvenstveno izvozne carine. Zbog prekida englesko-ruskog odnosa trpjela je samo engleska manufakturna industrija, dok je pruska iz toga izvukla korist. Ako se još doda da je strogo protekcionistička tarifa, koju je Petar utvrdio 1724, bila 1731. zamijenjena liberalnijom tarifom, razumjet ćemo kakvu su galamu morali dići protivnici hanoverske politike u Engleskoj. Takva je politika prijetila potpunim gubitkom ruskoga tržišta u korist konkurenata.

Godine 1734. bio je između Rusije i Engleske zaključen trgovinski ugovor koji je Engleskoj davao pravo najpovlaštenije države, što je Pruska već bila dobila ugovorom od godine 1726. Uskoro je Rondeau mogao trijumfalno obavijestiti engleske ministre kako mu je uspjelo navesti rusku vladu da 4000 jardi vojničkog sukna naruči u engleskih trgovaca, »što je veoma oneraspoložilo Pruse«.

Ali trgovinsko zbližavanje nije još dugo značilo i političko. U političkom pogledu Rusija je još bila jadni davao koji nije mogao mnogo dati. Poslije Petrove smrti bila je ona potpuno zaokupljena borbom između pristalica Petrovih reformi i njihovih protivnika. I, ako je igrala ikakvu ulogu u vanjskoj politici, onda samo kao saveznik Austrije. Taj se položaj promijenio tek nakon poljskog rata za nasljeđe (1733. do 1735) i tijesno s njim povezanog novog rata Rusije i Austrije s Turskom (1736. do 1739). Neočekivani uspjesi ruskih trupa pod komandom Münicha i Lascyja djelovali su to jače što su nasuprot njima austrijske trupe trpjele poraze jedan za drugim.⁵⁰ Iako je Austrija na-

⁴⁸ Zbirke Ruskoga historijskog društva, sv. 66, 176 do 177.

⁴⁹ Isto, 518.

⁵⁰ Upravo na to odnosi se Rondeauovo pismo koje je tiskao Marx. Sada je ono u zbirci Ruskoga historijskog društva, sv. 80, 13 do 19.

posljedku, ne obavijestivši o tome svoga saveznika, sklopila separatni mir s Turskom, pa je Rusija morala predati najveći dio svojih osvojenih područja, njezin je vojnički prestiž veoma porastao. Tek u to vrijeme, na početku četrdesetih godina, postala je Rusija ravnopravan član evropskog koncerta.

Počeo je rat za austrijsko nasljeđe (1741). Austrija, koja je iz posljednjeg rata s Turskom bila izišla oslabljena i ponižena, imala je sada u samoj Njemačkoj opasnog suparnika — Prusku. U Švedskoj, Poljskoj, zapadnoj Njemačkoj i Turskoj prevladavao je utjecaj Francuske. Savez s Rusijom dobivao je u tim uvjetima veliko značenje.

•I razumljivo je da su sada Petrograd i Moskva, već prema tome gdje se nalazio carski dvor, postali središtem evropske diplomatske djelatnosti — arenom u kojoj se ministri različitih evropskih dvorova međusobno bore kako bi rusku vladu prisilili, nagnali je da pomogne Mariji Tereziji i time očuva evropsku ravnotežu.⁶¹

•Dogodilo se prvi put u toku dvaju stoljeća da nije Rusija nudila Engleskoj nego, obratno, Engleska Rusiji da sklope savez. I tek sada počinju u instrukcijama engleskih poslanika u Petrogradu sve češće odjekivati riječi da su Rusija i Engleska prirodni saveznici.

Godine 1742. bio je zaključen prvi defenzivni savez između Engleske i Rusije, ali, kad je Engleska odbila priznati da savez vrijedi za slučaj rata između Rusije i Turske, Rusija je izjavila da savez vrijedi samo za slučaj rata *unutar granica Evrope*. Upravo na tu točku bili su usmjereni glavni napadi engleske opozicije, koja je ukazivala na to da ugovor o savezu vrijedi samo za hanoverskog Georga. Godine 1747. bila je između Engleske i Rusije zaključena još jedna konvencija, na osnovi koje je Rusija morala otposlati korpus od 30.000 ljudi na Rajnu. Bili su to prvi ruski vojnici koji su se pojavili u srcu Njemačke.

Čak ni sedmogodišnji rat nije mogao raskinuti taj savez, iako je ugovor s Engleskom u Westminsteru (od 16. siječnja 1756) obvezivao Englesku da silom protjera svaku oružanu nenjemačku silu koja stupi na njemačko tlo. Engleska se ograničila samo na to da Friedrichu II isplaćuje novčanu pomoć i ostavila je Rusiju na miru. Engleski poslanik Keith ostao je za čitavo to vrijeme u Petrogradu i uložio sve svoje napore da Francusku zavadi s Austrijom i Rusijom. Ruske su trupe nemilosrdno opustošile Istočnu Prusku, Pomeraniju i Mark (prijasnja grofovija, glavni grad Hamm — op. prev.). Ali Engleska nije ni prstom makla da odgovori svojim obavezama.

I ponovno nailazimo na karakterističnu pojavu. Izvoz iz Rusije u Englesku ne samo da nije opao, nego se još povećao, dok je engleski uvoz u Rusiju 1760. bio čak manji nego 1730. Iz tih brojki Marx uvijek izvlači isti zaključak: da je prijateljstvo s Rusijom štetilo trgovinskim interesima Engleske, jer je engleski izvoz u Rusiju neprestano opadao do 1760. Ali to je ista takva greška kao i njegovi prijašnji zaključci. Pri svakom zahlađenju odnosa između Rusije i Engleske opadao bi smjesta izvoz iz Engleske, a uvoz iz Rusije bi neprekidno rastao.⁶²

Sigurno, uz taj glavni uzrok igrao je ulogu i jedan drugi materijalni uzrok na koji ukazuje Mehring: »Nijedan engleski ministar nije smio dirnuti u istočnu trgovinu. Kad je kormilo uzeo u ruke isključivo Pitt, nije on uopće krio kako ruski kralj Friedrich nikada ne može računati na to da vidi ispunjenu onu

⁶¹ Solovjev, Historija Rusije, sv. 21, 201.

⁶² 1730 — 258.802 funte šterlinga, 1760 — 576.265 funti šterlinga. Uzimam namjerno podatke prema Marxu.

odredbu ugovora u Westminsteru.«⁵³ Zato je Engleska iskoristila prvu priliku da Friedricha II prepusti njegovoj sudbini.

Tek sada smo dospjeli do onog vremena kad je Rusija počela u evropskoj politici igrati ulogu koja ju je za dugo vrijeme učinila upravljačem evropske sudbine. »Nikad nije svjetski položaj bio povoljniji za carske osvajačke planove nego 1762, kad je velika kurva Katarina II, nakon umorstva njezina supruga, stupila na carsko prijestolje. Čitava je Evropa sedmogodišnjim ratom bila razdvojena u dva tabora.«⁵⁴

Doista, Engleska je bila slomila kolonijalnu moć Francuske u Americi i Indiji, ali je u samoj Evropi bila u »splendid isolation«. Pošto se zavadila sa svojim starim saveznicima, a s Friedrichom II postupala kao s iscijedenim limunom, čeznula je to više za svojim »prirodnim« saveznikom, za Rusijom, ali se Katarina II držala prema njezinim vrbovanjima to hladnije što se više zaoštravala borba stranaka u Engleskoj i što su odnosi između Engleske i njezinih sjevernoameričkih kolonija postajali napetiji.

Upravo ta okolnost daje diplomatskoj prepisci engleskih poslanika svoj naročit pečat. Prisiljeni da Rusiji čine koncesije, bili su spremni — da bi smanjili njihov opseg — na najjadnije ulagivanje sjevernoj Semiramidi. I bili su u tome toliko revniji — okolnost koja je izmakla Marxovoj pažnji — što su vrlo dobro znali da svu njihovu službenu prepisku pregledava ruska policija, da čak šifrirana pisma prispijevaju na određite tek nakon što njihova kopija ostane u rukama ruske vlade. Što je položaj Engleske bivao teži, to se Rusija hladnije držala. Katarina je bila spremna da uđe u defenzivni savez, o ofenzivnom nije htjela ni čuti, jer ju je »izraz 'ofenziva' odbijao.«⁵⁵ Ali je i defenzivni savez htjela samo u slučaju ako Engleska prizna da rat s Turskom smatra kao *casus foederis*, i ako Engleska dade novac za podršku ruskoj politici u Švedskoj i Poljskoj. Upravo se na to vrijeme odnose Macartnyjeva i Harrisova pisma koja navodi Marx: jedno od njih bilo je napisano na početku toga razdoblja, drugo na kraju. Oba diplomata pripadala su najsposobnijim i najbeskrupuloznijim članovima engleskoga diplomatskog svijeta, oba su, prema upornim uputama iz Londona obasipala petrogradski dvor komplimentima, a u svojim tajnim izvještajima nisu štedjeli boje da opišu podlost i barbarstvo kojima je bila ispunjena atmosfera na petrogradskom dvoru. Oni nisu nipošto bili slijepi Katarinini privrženici, nego su dali — naročito Harris — najzlobnije i najoštrije opise tadašnjeg Petrograda.⁵⁶

Bez obzira na »galamu« *Turkey Company* ili, što je bilo isto, engleskih poslanika u Carigradu, i bez obzira na sve veću galamu *East-India Company*, En-

⁵³ F. Mehring, *Lessing-Legende*, 169.

⁵⁴ F. Engels, *Vanjska politika ruskoga carstva, Neue Zeit*, 1890, 150.

⁵⁵ »Diaries and correspondance of James Harris«, sv. 1, 169.

⁵⁶ Macartnyjevo pismo, koje je pretiskao Marx, nije uneseno u prepisku što ju je objavilo Kraljevsko historijsko društvo, iako su u prepisci sadržane upute na to pismo. Pisma su prije objavljivanja pažljivo pročišćena, a usprkos tome nalazi se u njima mnoštvo zagrižljivih i točnih karakteristika. Što se tiče Harrisova pisma, napominjemo odmah da je bilo objavljeno već godine 1844. Marx nije zapazio da autor u tom pismu daje kratak rezime svoga petogodišnjeg rada na petrogradskom dvoru, kako bi dokazao nekorisnost svoga daljnijeg boravka ondje. Zanimljivo je da njegova prepiska — u izvodima — treba da se pojavi tek ove godine. Autoru knjige »La cour de Russie il y a cent ans« služe ta Harrisova pisma kao glavni izvor za opis petrogradskog dvora, opis koji se može nazvati ništa manje nego ruskoprijateljski.

gleska je ne samo pustila da prvi turski rat Katarine II, koji je počeo 1768, prođe bez protesta, nego se pravila da ne vidi kako se u Sredozemno more odaslana ruska flota nalazi *de facto* pod vodstvom engleskih oficira i, posredstvom engleskog admiraliteta, s engleskim mornarima; ona je ne samo potpomagala rusku flotu u toku cijeloga rata, nego i uložila energičan protest kad je doznala za namjeru Francuske da dođe u pomoć Turskoj i uništi rusku flotu. Kad je u Petrograd stigla vijest o zaključenju mira u Kučuk-Kainardžiju (1772), izrazila je Katarina II na dvorskom balu želju da za kartaškim stolom gleda samo radosna lica, i istodobno s danskim pozvala i *engleskog* poslanika.

Kad je Friedrich II, pun plamenog »prijateljstva«, bio savjetovao Katarini da umiri Austriju na račun Poljske i da u savezu s njim i suzama oblivenom Marijom Terezijom poduzme prvu podjelu Poljske (1772), Engleska je bila uznemirena samo zbog svojih trgovinskih interesa u Danzigu, a kad joj je Friedrich II ediktom od 11. svibnja 1774, zajamčio ondje prvenstvo, rekla je ona Da i Amen na podjelu Poljske.⁵⁷

Ali onoj kamarili, koja je podupirala »osobni režim Georga III«, nije to u Rusiji ništa pomoglo.

Želeći Englezima iz svega srca nove poteškoće, oduzela im je Katarina njihove koncesije kao nešto suprotno njenoj dužnosti i izazvala im time, za hvalu, samo nove poteškoće. Godine 1774. otpale su od Engleske američke kolonije, kasnije Sjedinjene Države. Svaki poraz engleskoga kralja u borbi s njegovim pobunjenim podanicima ispunjavao je Katarinu istinskom radošću; odbila je Georgovu molbu da pošalje u Ameriku pomoćni korpus od 20.000 vojnika i prepustila taj plemeniti posao njemačkim knezovima. Savjetovala je Simolinu u Londonu neka se drži »jedino neodredivih općenitosti«, i pripremila godine 1788. »oružanu neutralnost« koja je štitila pomorsku trgovinu neutralaca sa silama što su s Engleskom bile u ratu i bila uperena isključivo protiv Engleske. Harrisove proteste odbila je dobroćudno-začudenim riječima: kakve štete može zapravo imati Engleska od te »oružane ništavosti«.

Georg III i njegovi ministri, koji nisu htjeli ni čuti o tome da bilo koja strana sila posreduje »između njih i njihovih pobunjenih podanika«, ponudili su 1781. Katarini otok Minorku i, kad je Northov kabinet bio zamijenjen Foxovim, bili su čak spremni priznati rat s Turskom kao *casus foederis*, ali je Katarina ostajala uporna u svom odbijanju. Bilo je to vrijeme kad su najiskusniji diplomati *ancien régimea*, čak u Austriji, Francuskoj i Pruskoj bili uvjereni u neizbježnost propasti engleske moći.

Na Katarinino odbijanje odgovorila je Engleska zaključenjem saveza s Pruskom godine 1784. Bila je to formalno pobuna dvaju »robova« protiv svoga gospodara. Ali prvi Pittov pokušaj, da radi zaštite Turske objavi Rusiji rat godine 1791, pokazuje kako su bili jaki materijalni interesi koji su povezivali Englesku i Rusiju.

Kao vođa protivnika rata s Rusijom istupio je u Donjem domu protiv Pitta Fox održavši energičan govor.

»Fox je govorio kao anđeo« — pisao je ruski poslanik u Londonu S. R. Voroncov. — »Dokazao je da je ta prokleta oružana neutralnost, zbog koje se toliko ljute na Rusiju, bila proizvod berlinskog dvora, da je i Švedska imala u njoj velik udio... Dokazao je kako je bio pravilan caričin stav u tom ratu, ukazao na značenje odnosa koji povezuju

⁵⁷ W. Michael, Engleski stav prema prvoj podjeli Poljske, Hamburg 1890.

našu zemlju s Engleskom, i uvjerio napokon neke Pittove prijatelje te su i oni govorili u njegovu smislu.«

U istom pismu on dodaje: »Za nekoliko dana podnijet će *Ruska kompanija* u kabinetu memorandum o opasnostima za trgovinu.«⁵⁸

Na čelu kampanje u korist Rusije bili su sada dakle vigovci. A čija je galama odjekivala istodobno s Foxovim slavujskim pijevom? – Sada i galama *Russian Company*.⁵⁹

Ali počinjamo istu grešku kao Marx ako zaboravljamo kako su jaki materijalni interesi bili iza tih »pomagača« Rusije, čiji su interesi određivali pravce te politike.

Prijateljstvo Engleske prema Rusiji ostalo je isto, ali se njegova materijalna osnova promijenila u usporedbi ne samo sa šesnaestim ili s početkom osamnaestog stoljeća, nego čak i u usporedbi s godinom 1760. Nalazimo se na početku industrijske revolucije. Na čelu Rusima prijateljske agitacije bili su tada, osim dijela londonskog Cityja, osim Norwicha i Wakefielda, još i novi industrijski gradovi Leeds i Manchester. Rusija, koja je do 1760. imala važnost kao zemlja uvoza iz Engleske samo za suknenu industriju, pretvorila se sada u tržište za proizvode pamučne industrije. Što se tiče izvoza, ostala je ona i dalje glavni isporučilac brodograđevnih materijala, ali se istodobno pretvorila u isporučioca sirovina za englesku veleindustriju. I kad su Voroncov i ostali Katarinini suradnici bili uvjereni još potkraj osamnaestog stoljeća da će prekid trgovinskih odnosa između Rusije i Engleske štetiti više ovoj nego onoj, pokazao im je kontinentalni sistem, kojim je Napoleon htio zatvoriti čitavu Evropu za engleski uvoz, da je to za trgovinske interese Rusije bila vrlo štetna iluzija.

Od godine 1815, godine novoga žitnog zakona i ustupanja Rusiji Varšave, glavnog isporučioća žita za englesko tržište, u svoj slobodnotrgovinskoj literaturi slavljeno je u svim tonovima savez s Rusijom, tim »starim«, »prirodnim« saveznikom Engleske, koji svoga prijatelja nikada neće ostaviti bez kruha.

Tako se u toku stoljećâ izmijenila materijalna osnova prijateljstva između Rusije i Engleske. Tko se voli, taj se i svađa! I Ruska kompanija, koja je odavno bila izgubila svako značenje kao »regulirano trgovinsko društvo«, nastavila je u devetnaestom stoljeću slaviti prednosti saveza s Rusijom. Malo prije ukidanja žitnog zakona (1847), koje se naročito nestrpljivo očekivalo u Rusiji, izrazio je Robert Peel u sjajnom govoru na banketu u povodu godišnjice *Russian Company* želju da ruski car, žandar Evrope, posjeti Englesku. Završio je svoj govor zdravicom za »vječno prijateljstvo između Velike Britanije i Rusije«. I kad je naposljetku gotovo protiv volje svih engleskih državnika izbio krimski rat (1854), pokazao se, i nije se mogao drukčijim pokazati, nego kao prividan rat. S tom su činjenicom morali računati čak i torijevci, koji su od vremena Pitta Mlađeg smatrali obranu interesa Turske protiv Rusije svojim posebnim zadatkom i sa zavišću pratili uspjehe Rusije u srednjoj Aziji. »Herojsko« razdoblje antija-

⁵⁸ Arhiv kneza Voroncova, sv. 9, 190: Katarina je opunomoćila Voroncova da za nju kupi mramorno poprsje »velikoga govornika« i postavila ga u Carskom selu između poprsja Demostena i Cicerona.

⁵⁹ Kako je malo poznata historija toga društva, vidi se iz toga što su autori specijalnog djela o »reguliranim trgovinskim društvima«, Cawston i Keane (*The early chartered companies*, 32 do 59, London 1896), uvjereni da je *Russian Company* »zbog iscrpljenosti potkraj osamnaestog stoljeća propala«. Međutim, Mac Culloch govori još godine 1852. o tome društvu kao da postoji (*Dictionary of Commerce*). Schmoller ga zamjenjuje s *Eastland Company*.

kobinskih ratova u doba francuske revolucije pokazalo im je da čak takav mrzitelj Rusa kao Pitt nije oklijevao zaključiti s Rusijom savez kad je trebalo braniti najviša dobra kapitalističkog društva.

9. Vanjska politika Rusije i revolucija

To što je Marx još u polemici s Vogtom citirao svoj rad o diplomatskim odnosima između Rusije i Engleske u osamnaestom stoljeću, i navodio svoje najvažnije zaključke, dokazuje da je on na početku šezdesetih godina bio ostao pri svojim prijašnjim pogledima. Unutrašnji razvitak Rusije od Petra I do Aleksandra II iščezao je iz njegova vidokruga. Nije zapazio razvitak koji je u tom razdoblju doživio ruski apsolutizam i previdio je ekonomski razvitak Rusije i njegovu usku povezanost s ekonomskim razvitkom Engleske. Previdio je činjenicu da je Rusija u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću predstavljala jednu od najvažnijih kolonija kapitalističke Engleske, da se u osamnaestom stoljeću procvat brodograđevne industrije u Engleskoj, a prema tome i njezina trgovinska hegemonija za cijeloga razdoblja manufakture temeljila na ruskom izvozu, da je još u šezdesetim godinama devetnaestog stoljeća Rusija bila zemlja koja je englesku veleindustriju opskrbljivala sirovinama a njezine helote kruhom. Previdio je, jednom riječju, da je komercijalno podjarmljivanje i izrabljivanje buržoaskih klasa različitih evropskih nacija od despota svjetskog tržišta — Engleske — među ostalim bilo moguće samo uz pomoć despota Rusije.⁶⁹

Ruski apsolutizam ostao je za njega i dalje nešto nepromjenljivo. U svome »Herr Vogt« pisao je još 1860: »Svrha je oslobođenja kmetova naprosto dovršenje apsolutizma rušenjem zapreka na koje je dosad nailazio veliki autokrat u mnogim malim autokratima ruskoga plemstva, što su se oslanjali na kmetstvo, kao i u samoupravnim seoskim zajednicama, čija materijalna osnova — zajedničko vlasništvo zemlje — treba da bude uništena tzv. emancipacijom.« Zbog toga će ruski apsolutizam nastaviti svoju agresivnu politiku. Ni to nije sve. »Uostalom, oslobođenje kmetova u smislu ruske vlade ustrojuć će agresivnu snagu Rusije.«

Drukčije gledište zastupao je već tada Engels — i u Marxovim riječima vidim prikrivenu polemiku protiv njega. U svojoj brošuri »Savoja, Nica i Rajna« (1860) Engels je pisao:

»Međutim, dobili smo saveznika u ruskom kmetu. Borba, koja je izbila u Rusiji između vladajuće i potčinjene klase seoskog stanovništva, potkopava već sada čitav sistem ruske vanjske politike. Samo tako dugo dok u Rusiji nije bilo unutrašnjeg političkog razvitka bio je takav sistem moguć. Ali je to vrijeme prošlo. Industrijski i poljoprivredni razvitak, kojemu su svakako pridonijeli vlada i plemstvo, dosegao je takav stupanj da on više ne podnosi sadašnje socijalne prilike. S jedne strane, njihovo je ukidanje nužnost, s druge, nemoguće ih je ukinuti bez nasilne promjene. Zajedno s Rusijom, koja postoji od Petra Velikog do Nikolaja, pada i vanjska politika te Rusije.«

I Engels je imao pravo. On je već tada ukazao potpuno pravilno na to da je glavni temelj evropske hegemonije Rusije bio u osnovnoj maksimi čitave vanjske

⁶⁹ Pri tom je već on sam u svome članku »Kritika itd.« ukazao na to da »su Rusi od uvijek shvaćali da je novac roba, kao što dokazuje ne samo engleski uvoz žita od 1838. do 1842, nego čitava njihova trgovinska historija«. A njihovi učitelji u tome bili su Englezi (K. Marx, Zur Kritik der politischen Ökonomie, 188).

politike Katarine II — da Rusija pusti neka se ostale evropske sile po mogućnosti međusobno izmrcvare i oslabe. On je također ukazao i na pogonsku snagu koja izvor te moći — nepromjenljivost i stabilnost vanjske politike Rusije — mora potkopati: unutrašnji politički razvitak Rusije.

Već se ustanak dekabrista činio zloslutnim omenom. I neprestano jačanje revolucionarnog pokreta u Rusiji otkrivalo je sve više da Rusija gubi onu osobinu koja joj je još 1848. dopustila da s visine sa suvremenim prezirom gleda na »truli zapad«.

»Kako ne mogu o grijesima ostalih
naći za jezik dovoljno riječi,
Ma kako da je crno, i još crni
Meni još uvijek nije dovoljno crno
I prekrizio sam se i činio tako velikim
I sada sam sam čist od Grijeha!«

Upravo svijest da Rusija »hrani dvoje kad jede i pije« — apsolutizam i revoluciju — trovala je u toku čitava njegovog vladanja život Nikolaja I, upravo ta svijest bila je ono što ga je natjeralo da igra ulogu krvnika u vlastitoj zemlji i žandara u čitavoj Evropi, i prisilila ga da ograniči zamah svoje vanjske politike.

U šezdesetim godinama devetnaestog stoljeća, upravo kad je uz pomoć Njemačke i uz blagonaklonu neutralnost Francuske i Austrije napokon bila ugušena revolucionarna Poljska, koja je i 1795/96. kao i 1831. i 1859. bila željezna kugla na nogama ruskoga kolosa — rođen je u Rusiji revolucionarni pokret, ono »nezakonito« dijete »azijske« Rusije i evropskog kapitalizma. Otada je vanjska politika ruskog apsolutizma konačno izgubila svoju fatalnu nepromjenljivost. A isto su nova podvajanja i razmirice u zapadnoj Evropi — a naročito razdor poslije njemačko-francuskog rata, koji je zapadnoevropske sile još više međusobno otuđio nego razdor poslije sedmogodišnjeg rata — ulili novu životnu snagu ruskom apsolutizmu, nužnost je prisilila da se uvijek računa s revolucionarnim pokretom u zemlji, i da taj apsolutizam svaki put zastane na pola puta. Još više. Što je prije bilo glavna svrha, pretvorilo se sada samo u sredstvo za svrhu. Nastavljanje tradicionalne agresivne vanjske politike pretvorilo se u jedino sredstvo za odgađanje revolucije u zemlji.

Sada se osvajački ratovi nisu više poduzimali kad je Evropa bila revolucijama ili razmiricama oslabljena, nego kad je »unutrašnji politički razvoj« dao povod za takve ratove. Ali su oni samo još više otkrivali nedostatke unutrašnjeg »poretka«. Pokazalo se da ratovi mogu biti uspješni samo ako zadovoljavaju minimum zahtjeva revolucionarnog pokreta. Vanjska politika carizma, koja je zajedno sa svojom nepromjenljivošću bila izgubila i svoje glavne prednosti, vodila je dakle na svakom koraku bankrotu zbog te unutrašnje proturječnosti. Grabežljivost ruskog apsolutizma ostala je doduše ista, ali snaga da se ona zadovolji nije više postojala.

Prvi koji je, ne samo u evropskoj nego i u ruskoj literaturi, otkrio sve te protivrječnosti bio je Engels. On je bio već u svojoj sjajnoj kritici predrasuda »narodnjaka« — nasuprot Tkačevu⁶¹ — ukazao na klasni karakter ruskog ap-

⁶¹ Soziales aus Russland, 1875, otiskano u zborniku »Internationales aus dem Volksstaat«.

solutizma, na njegovu ovisnost o određenim socijalno-ekonomskim odnosima. I kad je unutrašnji ekonomski razvitak gurnuo na prvo mjesto gradski proletarijat, kad se rodila ruska socijaldemokracija, on je u članku, napisanom posebno za prvi časopis ruske socijaldemokracije, dao svoju genijalnu skicu »Vanjske politike ruskoga carstva«.62

U njemu je on ukazao na to da je Rusija, ma kako se brzo od Petra Velikog bila razvijala, ma kako je rastao njezin utjecaj u Evropi, tek za vrijeme Katarine II počela igrati ulogu arbitra u Evropi. Nadalje je upozorio na to da se nesumnjivi uspjesi vanjske politike ruskoga carstva temelje manje na osobnim svojstvima ruskih diplomata nego na povoljnim općim uvjetima evropske političke situacije, koju su oni znali iskoristiti i još bi je više iskoristili da nije bilo Poljske, toga »izazivača nemira u Rusiji«. Te je misli razvio dalje kad je već 1859. ustvrdio da unutrašnji razvitak Rusije sve više približava dan kad će ruski narod imati da kaže svoju riječ pri određivanju ruske politike, i kad će sređivanje vlastitih unutrašnjih prilika oduzeti carizmu volju da se bavi takvim djetinjarijama kao što je osvajanje Carigrada, Indije i vladanje svijetom.

Engels je dobro prorokovao. Pogodio je srž pitanja. Ali istodobno s tim gubila je stara shema vanjske politike evropske socijaldemokracije svoj smisao, koji su Marx i Engels bili u glavnim crtama usvojili — ovdje zapadna Evropa, ondje azijska Rusija; ovdje revolucije, ondje utočište evropske reakcije, apsolutizam. Međutim, tradicionalne su se predodžbe bile čvrsto ukorijenile, i međunarodna je socijaldemokracija tek s mukom mijenjala svoja gledišta o nizu »pitanja« što ih je bilo istaklo građansko društvo. Isto tako kao i građanska demokracija operirala je na području vanjske politike s tradicionalnim pojmovima o revolucionarnim i reakcionarnim rasama i državama, a da nije analizirala historijski proces koji mijenja socijalni karakter dane vladavine i klasnoga sastava naroda što takvu vladavinu »zaslužuje«.

Međutim, ma što se moglo reći o invektivama što ih je Marx dobacivao na račun englesko-ruskog ropstva u koje je Evropa poslije 1848. ponovo pala, iz njih ipak već govori spoznaja da se u Evropi nalazi još jedno utočište reakcije osim ruskog despotizma — buržoazija čitave Evrope, koja izdaje svoju historijsku misiju, evropski kapitalizam koji svojim kapitalima hrani ruski apsolutizam. Nikada još nije ta činjenica došla tako jasno do izražaja kao revolucionarne godine 1905. Historija od 1848. bila je tada postavljena na glavu. Revolucija, koja je 1848. prodirala od zapada prema istoku i zaustavila se na granici Poljske, kucala je sada na vrata zapadne Evrope. Car, koji je 1848. ugrožavao zapadnu demokraciju, bio je sada zarobljenik proletarijata. Engels se ponovo pokazao kao dobar prorok:

»Zbog toga je onoga dana, kad je čak glavna tvrđava prešla u ruke revolucije, bilo gotovo i s posljednjim trunom samouvjerenosti i sigurnosti reakcionarnih vlada Evrope; one su od tada bile upućene same na sebe i uskoro će iskusiti kakva je to razlika. Možda bi one mogle narediti da njihove armije umarširaju kako bi ponovo uspostavile carev autoritet — kakva ironija svjetske historije!«

I ta se ironija obistinila. U Petrogradu su u to vrijeme kružile uporne glasine — i reakcionarna ruska štampa ne samo da ih nije nijekala, nego ih je trijumfirajući ponavljala — da njemački car koncentrira svoje trupe na poljskoj granici.

62 Na njemačkom jeziku pojavio se taj članak u *Neue Zeit*, 1890.

Kao što su Marx i Engels — a s njima napredni njemački proletarijat — 1848. upravljali svoje poglede prema zapadu očekujući u strastvenoj čežnji izbijanje revolucije u Engleskoj, tako je 1905. ruski proletarijat, u svojoj herojskoj borbi s apsolutizmom, polagao nade u socijalnu revoluciju u zapadnoj Evropi. Ali nikakva pomoć nije stigla, i nakon što je bila utrošena revolucionarna energija, koju je proletarijat u to vrijeme bio nagomilao, podlegao je u neravnopravnoj borbi.

Vae victis! Ali ako nad leševima palih boraca, pred vješalima koja car daje svakodnevno nanovo podizati, mlitavi filistri i proračunati političari sa za-grižljivošću suhih pendanata nabrajaju ruskom proletarijatu na prste njegove greške i grakću kao vrane: »Revolucija je mrtva«, onda se mora reći: »Možda je ruski proletarijat grijeshio, možda je činio grešku za greškom«, ali je njegova najveća »greška« u tome što je njegova revolucija ostala nacionalna, dok je iza apsolutizma stajao međunarodni kapital.

Ako se revolucija 1848. završila porazom jer su joj ruski apsolutizam i izostajanje revolucije u Engleskoj odsjekli životne izvore, ruska je revolucija bila još više osuđena na poraz, jer je ostala nacionalna, a revolucija u zapadnoj Evropi nije se ni makla. Ne postane li internacionalna, onda »ona, ako bi imala biti definitivna, jest i ostaje prazna pobožna želja«.

Kao i godine 1848, proletarijat najrazvijenijih građanskih država i danas je još preslab da spriječi buržoaziju svoje zemlje u njezinoj reakcionarnoj vanjskoj politici. Kao i tada, hvali se ruski car svojim »prisnim« prijateljstvom s Engleskom. I kao što je tada engleska buržoazija dopustila ruskom caru da u *Madarskoj* neometano pustoši, tako ona danas, ruku pod ruku s Lajhovom, ubija slobodu *Perzije* u interesu ruskoga apsolutizma u Rusiji i engleskog apsolutizma u Indiji.

(S njemačkog preveo *Drago Dujić*)